

Pertti Grönholm

Stalinismin purkaminen Neuvosto-Viron historiankirjoituksessa ja tutkijoiden uusi sukupolvi

Australialainen historiantutkija Roger Markwick julkaisi vuonna 2005 teoksen *Rewriting History in Soviet Russia. The Politics of Revisionist Historiography 1956-74*, joka avasi aiempaa vivahteikkaamman näkymän Neuvostoliiton "suojasään" jälkeiseen historiankirjoitukseen ja historiantutkijoihin. Markwick nosti pintaan juuri ne tutkijat, jotka olivat sukeltaneet esiin NKP:n 20:n puoluekokouksen jälkimainingeissa. Markwickin mukaan 1950-luvun lopun ja 1960-luvun alun Stalinin henkilökultin ja stalinismin vastaiset kampanjat antoivat historioitsijoille mahdollisuuden laentaa historiantutkimuksen näköaloja niin tutkimusongelmien, lähdemateriaalin kuin metodologiankin osalta.

Tärkeä osa muutoksessa oli sillä, että historiantutkijoiden nuorempi sukupolvi, joka oli saanut koulutuksensa toisen maailmansodan jälkeen, astui 1950-luvun lopulla ja 1960-luvulla yliopistoihin ja tutkimuslaitoksiin pyrkien uudistamaan historiankirjoitusta stalinismin vastaisten kampanjoiden hengessä. Lisäksi Markwickin mukaan neuvostoliittolainen historiantutkijoiden yhteisö oli poliittisesta kontrollista huolimatta 1960-luvulta lähtien keskeisiä epäilyjä ja kyseenalaistamisen kasvualustoja. Tosin historioitsijat ryhtyivät hyvin harvoin julkisiksi neuvostovallan kritisoijiksi - poikkeuksena muun muassa Andrei Amalrik (1938-1980).

Myös 1950-luvun jälkipuolen ja 1960-luvun alun neuvostovirolaista historiantutkimusta leimasi uuden sukupolven etabloituminen tutkijayhteisöön. 1940-luvun lopulta saakka historian tutkimuslaitoksia, kuten Tiedeakatemian Historian instituuttia ja Puoluehistorian instituuttia olivat hallinneet venäjänvirolaiset historioitsijat ja puoluevirkaillijat, jotka olivat usein kasvaneet ja saaneet koulutuksensa 1920- ja 1930-lukujen Neuvostoliitossa. He olivat myös kokeneet sodan sekä stalinismin loppuajan "porvarillisen nationalismin" vastaiset kampanjat ja puolueen puhdistukset

omakohtaisesti. Keskeisiin neuvostovirolaisiin historioitsijoihin kuulunut Karl Siilivask (s.1927, akateemikko, Tarton yliopiston Historian laitoksen johtaja vuosina 1962-1974 ja Viron SNT:n tiedeakatemian Historian instituutin johtaja vuosina 1974-1983.) on todennut, että juuri 1950-luvun lopun pelottomampi sukupolvi innosti monet vanhemmankin polven tutkijat kyseenalaistamaan stalinismin aikaisia opinkappaleita.¹

Neuvostoliiton luhistuttua vuonna 1991 neuvostovallan aikaista historioitsijoiden ammattikuntaa alettiin pitää uusissa ja etenkin jälleenitsenäistyneissä valtioissa, kuten Virossa, puolueen kuuliaisina propagandisteina ja vallan oikeuttajina. Näkökulma korostui varsinkin, jos historioitsijoita verrattiin henkensä ja terveytensä alttiiksi panneisiin metsäveljiin, sorrettuihin poliittisiin aktivisteihin tai sarkastisiin kulttuurivaikuttajiin.

Tällainen rinnastus ei kuitenkaan ole oikeudenmukainen eikä yleistävyydessään edes totuudenmukainen. Kuten tässä artikkelissa pyrin tuomaan esille, historioitsijan ammatillinen asema ja hänen roolinsa historiallisen tiedon tuottajana vaihteli suuresti poliittisten suhdanteiden mukana. Lisäksi sukupolvikysymyksillä, henkilökohtaisilla asenteilla ja motiiveilla sekä omaksutuilla toimintatavoilla näyttää olleen huomattava merkitys historioitsijan uran muotoutumisessa. Historiantutkijat eivät Neuvosto-Virossakaan olleet yhtenäinen joukko, vaan esimerkiksi eri tutkimuslaitosten kulloinenkin status ja profiili vaikuttivat suuresti siihen, millaisia tutkijoita laitoksiin rekrytoitiin, mitä tutkittiin, millaisista lähtökohdista ja millaisilla strategioilla. Lisäksi eri tutkijapolvien sekä erilaisista taustoista nousseiden ryhmien väliset jännitteet ja ideologiset erot tulivat selkeästi näkyviin vuosina 1956-1964 ja myöhemminkin.

Kuvaan aluksi pääpiirteittäin, millaisia keskusteluja Neuvosto-Virossa suojasään aikana käytiin ja millaisia muutoksia stalinistisen järjestelmän purkaminen aiheutti virolaisessa historiantutkimuksessa 1950-luvun lopulta 1960-luvulle ja myöhemminkin. Lisäksi pohdin, miten keskustelut ilmensivät poliittisten ja tieteellisten paradigmojen muutosta sekä nuoren polven sopeutumista Stalinin jälkeiseen tutkijayhteisöön. Markwickin inspiroimana kysyn, oliko Neuvosto-

¹ Siilivaskin haastattelu 24.4.1996.

Virossa havaittavissa samanlaisia tutkimukselliseen revisionismiin, kuten käsitteellisen ja metodologisen apparaatin uudistamiseen liittyviä ilmiöitä kuin Leningradin, Moskovan ja Kiovan tutkijapiireissä, joita Markwick on omassa työssään käsitellyt. Voidaanko ensimmäisen sodanjälkeisen virolaisen tutkijasukupolven joukossa nähdä henkilöitä tai ryhmiä, jotka olivat oppositiossa suhteessa historian tutkimuksen ideologisiin reunaehtoihin? Millaisia strategioita tutkijat omaksuivat suhteessa puolueen määrittelyvaltaan ja mitä niillä saavutettiin?

Tarkastelun painopiste on Viron SNT:n tiedeakatemian Historian instituutissa ja Viron kommunistisen puolueen Puoluehistorian instituutissa, mutta sivuan jossain määrin myös Tarton yliopiston Historian laitosta ja yksittäisiä tutkijoita. Viron lähistoriaa tutkittiin ja opetettiin Tarton yliopistossa myös ns. punaisissa oppiaineissa, kuten marxismi-leninismiin, poliittisen taloustieteen ja puoluehistorian oppitunneilla, joiden toimintaan instituutioina en tässä yhteydessä puutu. Historian tutkimus ja opetus kokonaisuudessaan Tarton yliopistossa neuvostovallan ajalla kaipaa vielä seikkaperäisempää tutkimusta.

Suojasää aktivoi historioitsijat

Jo 1950-luvun lopulta lähtien on läntisten sovjetologien ja historian tutkijoiden keskuudessa punnittu sitä, mikä merkitys Hrushtshovin destalinisointi-kampanjalla ja suojasäällä oli neuvostoliittolaiseen historiankirjoitukseen. On kysytty muun muassa, kuinka vakavasti historian tutkijat ottivat poliittisen käänteen ja sen tarjoaman mahdollisuuden? Miten aktiivisesti tutkijat itse edesauttoivat muutosta ja pyrkivät vaikuttamaan oman ammattinsa reunaehtoihin? Missä määrin historioitsijat vain noudattivat puolueen linjamuutoksia ja pyrkivät sopeutumaan uusiin vaatimuksiin?

Esimerkiksi kylmän sodan ajan keskeisiin läntisiin sovjetologeihin kuulunut ukrainalaissyntyinen Konstantin Shtepa piti 1960-luvun alussa selvänä muutoksena sitä, että vuosien 1955-1957 valtataistelussa historian tutkijat eivät voineet jäädä puolueettomiksi sivustaseuraajiksi tai kuuliaisiksi käskyläisiksi, varsinkaan, koska he muuttuneessa tilanteessa joutuivat helposti henkilökohtaiseen

vastuuseen kirjoituksistaan.² Juuri kun esimerkiksi Baltian neuvostotasavaltojen historioitsijat olivat oppineet stalinistisen järjestelmän pelisäännöt, he joutuivat sopeutumaan tilanteeseen, jossa ei ollut varmuutta siitä, kehen saattoi tukeutua ja kuinka järkevää oli pitää kiinni aiemmin kirjoitetuista historiateksteistä. Tämä selittää osaltaan myös sitä, miksi stalinismin aikana uransa luoneet tutkijat ja merkittäviin asemiin nousseet tutkijat eivät myöntäneet "virheitään".

Kyseenalaistavalle ja revisionistiselle historiantutkijalle vuosien 1957-1958 käänne merkitsi ennen kaikkea sitä, että näennäisestä työn ammattimaistumisesta ja stalinistisen historian kritiikistä sekä monien tutkijoiden toiveikkuudesta huolimatta historiantutkija oli yhä tiukasti valjastettu tukemaan puolueen kansallisuuspoliittisia, ideologisia ja yhteiskunnallisia tavoitteita. Etenkin NL:n reuna-alueiden historian tutkijan tuli olla ehdottoman lojaali mm. "neuvostokansojen ystävyys" -teesille ja taistella historian "porvarillisia vääristelijöitä" vastaan.³

Lowell Tilletin mukaan vuodet 1956-1958 merkitsivät neuvostoliittolaisen historiantutkijan kannalta käännettä parempaan ainakin siinä mielessä, että puolueen asettamat tutkimukselliset raamit olivat käytyjen kiistojen ja debattien jälkeen selkeämmät kuin vuosina 1953-1955, Stalinin ajasta puhumattakaan. Myös NL:n tiedeakatemiassa historiantutkimuksen koordinointi tehostui. Vuonna 1957 Tiedeakatemia laati NKP:n ohjenuoran mukaisen listan, jossa asetettiin tärkeysjärjestykseen ne historialliset teemat, jotka vaativat nopeimmin uutta tutkimusta. Baltian maiden historian kannalta tärkeimpiä olivat historian periodisointi, ei-venäläisten kansojen historiankirjoitus sekä ei-venäläisten kansojen Venäjään liittämisen "edistykselliset seuraukset".

Lisäksi NL:n tiedeakatemiaan perustettiin tutkimusta koordinoivia historiatieteellisiä neuvostoja, jotka osoittivat ja analysoivat puutteita, loivat suuntaviivat tutkimukselle, arvioivat tutkimuksen saavutuksia jne. Historian yleisliittolaisesta kontrollista tehtiin näin entistä "tieteellisempää", sillä edellä mainitut tehtävät, jotka olivat kuuluneet aiemmin lähes yksinomaan NKP:n keskuskomitean propaganda- ja agitaatio-osastolle, siirrettiin nyt alan ammattilaisille. Tieteellisten neuvostojen aika jäi kuitenkin lyhyeksi, sillä tyytymättömät vallanpitäjät keskittivät tiedeakatemian hallinnon

² Shteppa 1962, 371-373.

uudelleen 1960-luvun puolivälissä. Tuolloin kaikkien neuvostotasavaltojen tiedeakatemit alistettiin Moskovan NL:n tiedeakatemialle, joka alkoi koordinoida tutkimusta.⁴

Roger Markwickin mukaan tieteelliset neuvostot eivät olleet vain byrokraattisia instituutiota, vaan niistä tuli myös sosiaalisia yhteisöjä, joille sallittiin tietty määrä autonomiaa. Markwickin mukaan ne olivatkin aikanaan yksi harvoista kansalaisyhteiskuntaa muistuttavista rippeistä neuvostovaltiossa. Tieteellisillä neuvostoilla oli muun muassa se vaikutus, että ne vakiinnuttivat historioitsijat osaksi muuta tiedeyhteisöä ja rakensivat ammatillista identiteettiä eri puolilla maata toimineiden tutkijoiden ja kollektiivien keskuudessa. Stalinin ajan vainot ja puhdistuskampanjat muodostivat historioitsijoille yhteisen kokemushorisontin ja stalinismin purkaminen ja kommunismin rakentaminen olivat hankkeita, joihin puolue halusi saada historioitsijat mukaan. Puolue rohkaisi historioitsijoita järjestämään em. teemoihin liittyviä konferensseja, joista monet olivatkin tieteellisten neuvostojen organisoimia. Vuonna 1962 Moskovassa pidetyssä historioitsijoiden yleisliittolaisessa konferenssissa oli peräti 2000 osanottajaa.⁵

Rintamalinjojen muodostuminen

Virossa olivat vielä tuoreessa muistissa 1940-luvun lopun ja 1950-luvun alun väkivaltaiset kampanjat, joiden avulla neuvostojärjestelmä oli juurrutettu virolaiseen tiedemaailmaan ja kulttuurielämään. Tuolloin monet Viron itsenäisyyden ajalla uransa aloittaneista historiantutkijoista savustettiin ulos Tarton yliopistosta ja tilalle komennettiin joukko nuoria venäjänvirolaisia historiantutkijoita etupäässä Leningradista. Stalinin ajan nuorimmista historioitsijoista monet olivat ehtineet käydä vain puoluekouluja ja he olivat omaksuneet kuuliaisesti NKP(b):n historian "Lyhyen kurssin" (1938) paradigman. Tulokkaita olivat mm. Hilda Moosberg (1903-1985), Lydia Roots (1906-1996), Viktor Maamägi (1917-2005), Gustav Naan (1919-1994) ja Arnold Koop (1922-1988).⁶

³ Tillett 1969, 276–277.

⁴ Ks. tarkemmin Tillett 1969, 273–276; Markwick 2005, 69–70.

⁵ Markwick 2005, 69–70.

Vuonna 1947 Tartossa perustetusta, mutta pian Tallinnaan siirretystä Viron SNT:n tiedeakatemian Historian instituutista tuli neuvostomallisen historiantutkimuksen tärkein keskus. Sen johtopaikoille tulivat venäjänvirolaiset Viktor Maamägi ja Gustav Naan. Muutos oli omiaan heikentämään Tarton yliopiston Historian laitoksen merkitystä. Tämän lisäksi vuonna 1947 Tallinnassa toimintansa aloittanut Puoluehistorian instituutti alkoi kontrolloida kaikkea vallankumousliikkeeseen ja kommunistiseen puolueeseen liittyvää tutkimusta, jota tosin Stalinin ajalla ei juurikaan vielä tehty. Joukko VKP:n puolueaktiiveja, kuten Joosep Saat (1900-1977), Vilhelm Reiman, Abe Liebman (1914-1990) Paul Vihalem (1910-1985) ja Oskar Sepre (1900-1965), joista useimmilla ei vielä ollut tieteellistä oppiarvoa, komennettiin kirjoittamaan Viron historiasta kirjoja, pamfletteja ja artikkeleita.⁷

Poliittinen ilmastonmuutos alkoi tuntua Neuvosto-Virossa vasta vuosina 1955-1957, jolloin monet 1940-luvun lopulla ja 1950-luvun alussa vangituista ja "porvarillisina nationalisteina" ym. karkotetuista saivat luvan palata kotimaahansa. Karkotettujen joukossa oli myös aikansa tunnetuin virolainen historiantutkija Hans Kruus (1891-1976), jonka maine palautettiin ja jonka annettiin palata ammattiinsa. Minkäänlaista virallista anteeksipyyntöä vankileireiltä "suojasään" aikana vapautetut virolaiset eivät kuitenkaan saaneet. Epäilyttävän henkilön leima istui rehabilitoiduissa vielä pitkään, sillä Viron kommunistisen puolueen johdossa olivat yhä pääosin samat henkilöt kuin Stalinin ajalla.⁸

Moskovasta katsottuna Baltian maat olivat 1950-luvun puolivälissä hyvin epäilyttäviä neuvostotasavaltoja. Vuosien 1949-1951 "titoismin" vastaiset puhdistukset, joissa puolueesta erotettiin suuri joukko vähänkin kansallismieliseltä vaikuttaneita tai muuten hankaliksi koettuja virolaiskommunisteja olivat Neuvosto-Virossa johtaneet hankaliksi tai epäilyttäviksi koettujen kommunistien syrjäyttämiseen, VKP:n tuolloinen pääsihteeri Nikolai Karotamm mukaan lukien.

⁶ Historioitsijoiden rekrytoinnista ks. tarkemmin Jansen 1972, 332; Mihkli 1995, 154-156.

⁷ Ks. tarkemmin Grönholm 2001, 73-90. Ks. myös Viires 2003, 34-47.

⁸ Ks. tarkemmin Grönholm 2001, 181,189.

Poliittinen liberalisoituminen ei Neuvosto-Virossa päässytäkään käyntiin kuin vähitellen vuoden 1956 jälkeen.⁹

Tilanne oli toinen esimerkiksi Neuvosto-Latviassa, jossa kulttuuripiirit olivat aloittaneet Latvian kommunistisen puolueen tuella kansallisen kulttuurin uudelleenarvioinnin jo pian Stalinin kuoleman jälkeen. Latvian kansallismieliset kommunistit, jotka olivat vuosina 1945-1953 säästyneet suurilta puhdistusoperaatioilta, aloittivat vuonna 1955 pyrkimykset laventaa LaKP:n ideologista ja poliittista liikkumavaraa suhteessa Moskovaan. Pääsihteeri Eduard Berklavsin johdolla toteutettu puolueen ja neuvostotasavallan latvialaistamispolitiikka vei puoluejohdon kuitenkin pian törmäyskurssille NKP:n Keskuskomitean kanssa. Vuonna 1959 LaKP:sta erotettiin kaikkiaan 2000 kansallismielistä kommunistia. Neuvostotasavalta joutui tiukasti Moskovan talutusnuoraan ja venäläistämistoimien kohteeksi.¹⁰

Myöskään yleisliittolaiset virtaukset NKP:n historiasta vuosina 1954-1955 käydyissä keskusteluissa eivät juuri ulottuneet Neuvosto-Viroon. Virolaiset historiantutkijat eivät esimerkiksi osallistuneet debatteihin, joissa mm. Anna Pankratova (1897-1957) ja Eduard N. Burdzhlov (1906-1985) hyökkäsivät luotsaamansa Voprosy istorii-lehden palstoilla stalinistista historiankirjoitusta vastaan.¹¹

Odotusta ja jännityksen kiristymistä

1950-luvun puoliväliin tultaessa virolainen historiantutkijoiden yhteisö piti sisällään monenlaisia jännitteitä. Ensinnäkään tehtävät ja vastuualueet historiantutkimuksen instituutioiden välillä eivät olleet vielä kovin selkeät, mikä oli omiaan lisäämään epävarmuutta.¹² Juopa venäjänvirolaisten ja syntyperäisten virolaisten tutkijoiden välillä, joka oli ollut syvä jo vuosina 1947-1951, alkoi saada toisenlaisen luonteen 1950-luvun alkupuolella. Tuolloin suuri joukko Virossa kasvaneita nuoria historian kandidaatteja valmistui Tarton yliopistosta ja hakeutui tutkijoiksi ja opettajiksi joko

⁹ Puhdistuksista ks. tarkemmin Grönholm 2001, 84-91.

¹⁰ Ks. tarkemmin esim. Peirumaa 2004, 46; Pabriks & Purs 2002, 34-36.

¹¹ Ks. tarkemmin Markwick 2005, 48-62; Zelnik 2005, 52-60.

yliopiston Historian laitokselle, Tiedeakatemian Historian instituuttiin, tai Puoluehistorian instituuttiin. Tähän sukupolveen kuuluivat mm. Otto Karma (1915-1975), Ea Jansen (1921-2005), Õie Elango (1924-2000), Irina Solomokova (1925-1989), Sulev Vahtre (s.1926), Endel Laul (s.1927), Heino Arumäe (s.1928), Elina Öpik (1928-2006), Juhan Kahk (1928-1998), Herbert Ligi (1928-1990), Olaf Kuuli (s.1929), Olaf Klaassen (s.1929), Helmut Piirimäe (s.1930), Evald Laasi (1931-1993) ja Enn Tarvel (s.1932). 1950-luvun ensimmäisellä puoliskolla Historian laitokselta valmistui monia muitakin, myöhemmin merkittäviin asemiin nousseita virolaisia, kuten Lennart Meri (1929-2006) ja Vaino Väljas (s. 1931). Vuonna 1953 valmistuneelta Mereltä historian jatko-opiskelu evättiin ja vuonna 1955 historian opinnot päättänyt Väljas alkoi rakentaa uraa puolueessa.

Rintamalinjoja oli syntynyt jo aiemminkin sen mukaan, miten historioitsijat suhtautuivat puolueen ohjeistukseen ja marxismi-leninismiin. Edellä mainituista tutkijoista muun muassa Arumäe, Laul ja Vahtre olivat jo opiskeluaikoinaan 1950-luvun alussa herättäneet huolta Tarton yliopiston puolueorganisaatiossa olemattomalla kiinnostuksellaan ideologiseen kasvatukseen ja historian poliittisiin tehtäviin. Tosin 1950-luvun alussa puolueorganisaatioihin liittyneiden opiskelijoiden määrä laski Tarton yliopistossa koko ajan. Vuonna 1953 Tarton yliopiston historiallis-kielitieteellisen tiedekunnan opiskelijoista vain kolme liittyi VKP:n nuorisjärjestöön Komsomoliin.¹³

Sulev Vahtren mukaan Stalinin ajalla opiskelleiden virolaisten mieli elähdytti yleisesti vielä 1950-luvun alkupuolella vahva kansallismielisyys ja usko siihen, että miehitys päättyy pian. Vahtre itse on kertonut opiskelijana uskoneensa, että kun hän valmistuisi, venäläiset olisivat jo lähteneet. Erityisen merkittävänä Vahtre pitää vanhan polven virolaisten yliopistonopettajien panosta mm. historian metodologian ja arkistotyön osalta. Hänen mukaansa juuri vanhimmat opettajat ylläpitivät uskoa historiaan tieteellisenä työurana.¹⁴

¹² Siilivaskin haastattelu 24.4.1996.

¹³ Raudsepp 2005, 104.

¹⁴ Vahtren haastattelu 9.1.1996.

Kiinnostus oman maan ja kansan historiaa kohtaan oli suuri 1940-luvun lopulla ja 1950-luvulla yliopistoon hakeutuneiden virolaisten keskuudessa. Haastattelemieni tutkijoiden mukaan opiskelijat keskustelivat omissa piireissään ahkerasti historiasta ja lähimenneisyyden tutkimuksen poliittisista reunaehdoista, mutta moni historiasta kiinnostunut päätyi kuitenkin opiskelemaan kieliä ja kirjallisuutta tai kansatiedettä ja arkeologiaa, joiden ei koettu olevan niin vahvan ohjauksen ja kontrollin alla kuin historian tutkimuksen.

Esimiesasemassa Stalinin aikana olleet, viran puolesta konservatiiviset historioitsijat, kuten Historian instituutin johtaja Viktor Maamägi ja Gustav Naan, huomasivat pian joutuvansa luovimaan VKP:n keskuskomitean vaatimusten ja kasvavan kritiikin välissä. Maamägillä oli historian tutkijan koulutus Leningradin yliopistosta, mutta Vladivostokissa syntynyt Naan oli peruskoulutukseltaan astronomi. Naan oli hankkinut kannuksensa puoluevirkailijana, jollaisena hänen uransa eteni nopeasti. Naanin Viron-tuntemus oli sen sijaan heikko. Myöhemmin Naan toimi muun muassa Viron SNT:n ensyklopedian päätoimittajana ja sai akateemikon arvonimen.

Aikalaisten kuvausten perusteella molempien miesten toiminnasta ja asennoitumisesta saa ristiriitaisen kuvan. Esimerkiksi Ea Jansen on jälkepäin arvioinut niin Maamägiä kuin Naaniakin hyvin varovaisiksi esimiehiksi, jotka pyrkivät välttämään konflikteja niin puoluejohdon kuin alaistensakin kanssa. Jansen onkin todennut, että hänelle oli omissa, Viron kansallisen heräämisen aikaa, etenkin Fr. Kreutzwaldia (1803-1882), koskeneissa tutkimuksissaan hyötyä siitä, että Naan noudatti puolueen äärimmäisen kaksijakoista suhtautumista virolaiseen kulttuuriin. Koska Viron tasavallan ajan kulttuuri oli "lokakuun suuren vallankumouksen" jälkeistä, oli se leimattu "porvarillis-nationalistiseksi" ja "fasistiseksi", kun taas 1800-luvun jälkipuolen virolainen kulttuuri oli stalinistisen määritelmän mukaan "demokraattista" ja siksi tutkimisen arvoista.¹⁵ Myös Heino Arumäe on arvioinut Maamägin pikemminkin naiviksi nomenklatuuran edustajaksi kuin aggressiiviseksi stalinistiksi.¹⁶

¹⁵ Mihkli 1995, 155, 158.

Kahden vallankumouksen teorian alasajo

Varhaisimpia merkkejä stalinismin ajan opinkappaleiden kritiikistä Virossa oli tutkijoiden ja instituuttien välillä vuosina 1955-1957 käyty debatti kesän 1940 "proletariaatin vallankumouksen" luonteesta. Tuohon asti vallalla oli ollut teoria kahdesta peräkkäisestä vallankumouksesta, jossa kesäkuun vallanvaihtoa kutsuttiin "demokraattiseksi vallankumoukseksi" ja ajanjaksoa heinäkuun "laillista järjestystä noudattaneista" parlamenttivaaleista ja "proletariaatin diktatuurin" pystyttämiseen Viron liittämiseen Neuvostoliittoon elokuussa "sosialistiseksi vallankumoukseksi". Tulkinnan takana olivat venäjänvirolaiset ja venäläiset historioitsijat, esimerkiksi Joosep Saat, Gustav Naan ja Viktor Maamägi, eikä se antanut kovinkaan suurta roolia virolaisille kommunisteille, mikä oli Stalinin ajalle tyypillistä.¹⁷

Ensimmäisiä kahden vallankumouksen teorian kritisoijia olivat kandidaatintyötään vuonna 1955 puolustanut Olaf Kuuli ja häntä tukenut Karl Siilivask. Kuulin mukaan "vallankumous" oli alun alkaen sosialistinen ja että VKP:lla oli ratkaiseva rooli sen liikkeellepanijana. Kyseessä ei siis ollut vallankumousdogmin epäily sinänsä, vaan marxilais-leniniläisen tulkinnan vahvistaminen nostamalla esiin "proletariaatin etujoukko" eli virolaiset kommunistit. Myös Puoluehistorian instituutti ja monet nuoremman polven tutkijat asettuivat uuden tulkinnan kannalle. Keskustelu jatkui kiivaana myös vuonna 1956, mutta historiankirjoissa uusi selitysmalli vakiintui nopeasti vuoden 1957 jälkeen. Debatti jatkui silti aina 1960-luvun alkuun asti ja aiheutti paitsi teoreettisia erimielisyyksiä, myös henkilösuhteita rasittaneita kiistoja Historian instituutin ja Puoluehistorian instituutin välillä. Maamägi, Saat ja Naan pitivät tiukasti kiinni käsityksistään ja pyrkivät perustelemaan niitä myös julkisesti. Samanaikaisesti myös neuvostovirolaisten oikeusoppineiden keskuudessa käytiin kiistaa "vallankumouksen" luonteesta.¹⁸

Vaikka historiankirjoituksen kannalta kyse olikin vielä melko kosmeettisista muutoksista, itse prosessi kuvastaa hyvin yleistä Stalinin jälkeisen historiankirjoituksen tilaa, jossa Neuvostoliiton

¹⁶ Arumäen haastattelu 29.5.1997.

¹⁷ Ks. tarkemmin Adamson 1994, 57–59. Stalinin ajan tulkinnoista ks. esim. Maamägi 1952, 384–388.

¹⁸ Adamson 1994, 66–68. Ks. myös Panksejev 1962, 39–41.

reuna-alueiden kommunistiset puolueet halusivat antaa omalle toiminnalleen huomattavasti enemmän merkitystä ja halusivat myös sen näkyvän puolueen historiassa. Nyt Neuvostoliiton reuna-alueillakin tarvittiin historiaa, jossa puolue kollektiivina oli "historian liikettä" ohjaava voima. Samalla nuorille tutkijoille tuli tilaisuus osoittaa tarpeellisuutensa ja kykynsä. Tällaiset keskustelut, vaikkakaan ne eivät olleet julkisia, synnyttivät vastakkainasetteluja vanhemman ja nuoremman polven tutkijoiden sekä venäjänvirolaisten ja virolaisten tutkijoiden välille.¹⁹

Myös koulujen historianopetuksen tilasta käydyissä keskusteluissa stalinistiset opit joutuivat kritiikin kohteiksi. Historioitsijat Karl Laigna (1918-1994) ja Karl Siilivask, valittelivat maaliskuussa 1955 Tartossa pidetyssä historianopettajien seminaarissa Viron historian opetuksen tilaa ja arvioivat kriittisesti tuolloin vallinneita historianopetuksen malleja sekä oppikirjoja. Monet tutkijat yhtyivät tähän kritiikkiin, mutta Viron SNT:n opetusministeriö jäi asiassa varsin passiiviseksi vuoteen 1957 saakka, huolimatta kasvavasta paineesta Viron historian opetuksen lisäämiseksi.²⁰

Kiista "rappiokulttuurista" avasi keskustelun

Vuonna 1956 stalinismin vastaisessa hyökkäyksen kärjessä oli neuvostojärjestelmän menestyksekkäisiin selviytyjiin kuulunut historioitsija, NKP:n keskuskomitean jäsen ja akateemikko Anna Pankratova, joka oli 1920-luvulta lähtien kuulunut neuvostohistoriankirjoituksen suuriin selviytyjiin. Pääsihteeri Nikita Hrushtshev pani Pankratovan johtamaan henkilökultin ja stalinistisen historiankirjoituksen vastaista hyökkäystä 20:nnessä puoluekongressissa 1956 paljolti siksi, että Pankratova ja päätoimittaja Eduard Burdzhhalov olivat aloittaneet kritiikin NL:n tiedeakatemian Historian instituutin julkaisemassa *Voprosy istorii* -lehdessä jo vuosina 1953-1955. Pankratovan ja Burdzhhalovin kritiikki rohkaisi revisionisteja myös muissa neuvostotasavalloissa.²¹

¹⁹ Ks. tarkemmin Grönholm 2001, 218–220.

²⁰ Raudsepp 2005, 69–70.

²¹ Ks. esim. Marckwick 2005, 50–51; Zelnik 2005, 52–60.

Pankratovan puhe NKP:n 20:nnessa puoluekongressissa 20.2.1956 sisälsi voimakasta kritiikkiä ennen kaikkea Stalinin henkilökulttia, isovenäläistä nationalismia ja puolueen historian vääristymiä kohtaan. Pankratova halusi kohottaa historiantutkimuksen jälleen "todelliseksi" marxilaiseksi tieteenksi, joka olisi vapautettu yksinkertaistavista skeemoista, dogmatismista ja sitaattifetisismistä. Pankratovan mukaan marxilais-leniniläisen historiantutkimuksen tuli nostaa esiin kaikkien kansojen edistykselliset saavutukset. Tämä olisi hänen mukaansa ase sekä paikallista nationalismia että suurvaltasovionismia vastaan.²² Pankratovan puheen jälkeen ei ollut epäilystäkään, etteikö NKP:n linjamuutos tulisi koskemaan myös historiankirjoitusta.

Ensimmäiset julkiset merkit "jään pehmenemisestä" virolaisessa kulttuurielämässä olivat kaksi Viron kulttuuriperintöön ja historiaan liittynyttä debattia, joista ensimmäinen alkoi jo maaliskuussa 1956. Päätoimittaja Lembit Remmelgasin (1921-1992) johdolla kulttuurilehti *Sirp ja Vasar* aloitti palstoillaan keskustelun valtaosin "rappiolliseksi" leimatusta Viron itsenäisyyden ajan kulttuurista. Kiivas debatti, johon osallistui niin historioitsijoita, kirjallisuuden ja taiteentutkijoita kuin puoluevirkaillijoitakin, kesti useita kuukausia.

Keskustelun avaajana oli itsekin 1940-luvun "porvarillisen nationalismin" vastaisissa kampanjoissa kunnostautunut, virolaista kulttuuria tyrmäävästi arvioinut kirjallisuudentutkija Max Laosson (1904-1992). Vuonna 1955 hän oli kuitenkin muuttanut mieltään ja tulevaa ideologista käännoästä taitavasti ennakoiden hyökkäsi nyt Stalinin aikaista historiankirjoitusta, ennen kaikkea Historian instituutin johtajaa Maamägiä ja Naanin toimittamaa *Eesti NSV ajalugu* (1952) -teosta vastaan. Artikkelissaan, joka julkaistiin *Sirp ja Vasar* -lehdessä 23. maaliskuuta, Laosson muun muassa ylisti monia porvarillisen ajan kirjallisia teoksia "maailmanluokkaan" kuuluvina.²³

Laossonin artikkelista alkoi neljä kuukautta kestänyt debatti, jossa Maamägi ja Naan puolustivat näkemyksiään. Osa historiantutkijoista, kuten Madis Pesti (1917-1969) ja Igor Jankovski, asettui Laossonin kannalle ja vaati Viron tasavallan ajan perusteellista tutkimista. Kirjallisuudentutkija

²² Puheesta tarkemmin ks. Zelnik 2005, 60–62, 81–83.

Niina Zelentsova vaati faktojen ottamista tutkimuksen lähtökohdaksi deduktiivisen tulkinnan ja jähmettyneiden skeemojen sijasta. Myös nuoren tutkijapolven eräät edustajat, kuten Öie Elango ja Karl Siilivask, esittivät *Sirp* ja *Vasar*-lehdessä varovasti omia näkemyksiään. Siilivask esimerkiksi totesi, että rappeutumisteesi oli liian ”yksinkertaistava, vieraannuttava, eikä vastannut faktoja”.²⁴

Viron kommunistisen puolueen keskuskomitea, erityisesti pääsihteeri Johannes Käbin (1905-1999) ja ideologinen sihteeri Leonid Lentsman (s.1915) yrittivät hillitä *Sirp* ja *Vasar*-lehdessä käytyä keskustelua, mutta eivät uskaltaneet kieltää sitä. Tilanne Moskovassa oli vielä sen verran selkiytymätön, että puoluejohto piti kiinni aikaisemmasta tulkinnastaan. Olaf Kuulin mukaan venäjänvirolainen Käbin pyrki muutenkin pikemminkin sovitteluun kuin kärjistämään ristiriitoja. Sen sijaan Viron SNT:n kulttuuriministeriö pyrki tarmokkaasti suitsimaan keskustelua, josta se sai katkeraa julkista palautetta päätoimittaja Remmelgasilta.²⁵

VKP:n johdolle virolainen keskustelunavaus oli selvästikin jonkinasteinen yllätys, minkä voi päätellä mm. siitä hitaudesta ja välttelevyydestä, millä puoluejohto reagoi debattiin. Keskustelu herätti huomiota myös Moskovassa, josta saapui vielä keväällä 1956 NKP:n keskuskomitean valtuuttama ryhmä puolueideologeja. VKP:n keskuskomitea sai nyt kritiikkiä aiemmasta ”nihilistisestä” suhtautumisestaan Viron kulttuurielämään sekä Viron SNT:n kirjailijaliitolta että *Sirp* ja *Vasar*-lehden toimitukselta. Moskovassa Partijnaja Zhizn ja Kommunist-lehdet tukivat revisionisteja. Pääsihteeri Käbin kiisti nihilismisyytökset ja totesi, että kyse oli vain yksittäisten kirjoittajien asiantuntemattomuudesta. VKP:n keskuskomitea totesi, että se ei pitänyt käytyä keskustelua hyödyllisenä. Kolmannessa täysistunnossaan puolue näki Maamägin ja Naanin päävastuullisina ”virheellisistä muotoiluista”. Puoluejohdon sormi kohdistui ennen kaikkea Naaniin, joka oli kirjoittanut Eesti NSV ajaluguun mm. Viron itsenäisyyden ajan kulttuuria koskevan luvun.

²³ Laossonin tapaus oli sikäli kuvaava, että myös muualla Neuvostoliitossa osa ensimmäisistä henkilökultin ja sovinistisen historiankirjoituksen kimppuun käyneistä tutkijoista oli itse ollut mitä oikeaoppisimpia stalinististen dogmien vaalijoita. Kuuli 1995, 30; Peirumaa 2004, 59–60; Raudsepp 2005, 106.

²⁴ Kuuli 1995, 32–33. Ks. myös Tiedeakatemian historian instituutin ja Puoluehistorian instituutin työryhmän VKP:n keskuskomitealle laatima loppuarvio vuoden 1956 kulttuuridebatista. ERAF-PA, 1-169-26, 1–17.

²⁵ Kuuli 1995, 30, 33–34, 39.

Osansa saivat myös revisionistit ja Rummelgas, jotka eivät puoluejohdon mukaan olleet tehneet tarpeeksi "porvariston taantumuksellisen olemuksen paljastamiseksi".²⁶

VKP:n keskuskomitealle Stalinin "virheiden" käsittely oli vastenmielinen tehtävä, eikä se ollut reagoinut Moskovan ilmapiiriin muutoksiin mitenkään ennen vuoden 1956 NKP:n puoluekongressia. Kun NKP oli puolueenakin julkisesti tuominut stalinismin kesäkuussa 1956, kokoontui VKP:n keskuskomitea pohtimaan asiaa vasta lokakuussa 1956. Tuolloinkin puoluejohto pohti pikemminkin sitä, mihin poliittinen käänne ei saa johtaa, kuin sitä, millaisia mahdollisuuksia muutos voisi avata. Lentsman korosti kokouksessa, että "henkilökultin paljastamisen" varjolla ei saa "heikentää ideologista taistelua", "arvioida uudelleen" VKP:n keskuskomitean edellisen täysistunnon päätöksiä tai rehabilitoida "formalismia". Tiedeakatemian kielen ja kirjallisuuden instituutin johtaja Eduard Päll (1903-1989) kantoi huolta "päättään nostavasta porvarillisesta nationalismista". Käbin varoitti "marxismi-leninismin uudelleenarvioimisen" ja "porvarillisen kulttuurin puolustamisen" vaaroista. Myös itsekriittistä keskustelua vuosien 1949-1951 puhdistuskampanjoiden tapahtumista ja seurauksista käytiin, mutta juuri kukaan puoluejohtajista ei tunnustanut edes suljetuin ovin käydyissä keskusteluissa tehneensä virheitä.²⁷

Muun muassa Viron SNT:n kirjailijaliitossa kulttuuridebattia seurattiin suurella mielenkiinnolla. Loppuvuodesta 1956 kulttuurilehdet *Sirp* ja *Vasar* ja *Looming* aloittivat molemmat laajan artikkelisarjan, jossa nostettiin esiin suuri joukko Viron itsenäisyyden aikaisia kirjailijoita, teatteriohjaajia ja näyttelijöitä, jotka olivat olleet kiellettyjä hahmoja Stalinin aikana. Myös länteen emigroituneista kirjailijoista ja taiteilijoista sai jälleen kirjoittaa ja puhua.²⁸

Historiadebatti asetti rintamalinjat

²⁶ Kuuli 1995, 34–36; Veskimägi 1996, 233–234. Ks. myös Historian instituutin ja Puoluehistorian instituutin työryhmän VKP:n keskuskomitealle laatima loppuarvio vuoden 1956 kulttuuridebatista. ERAF-PA, 1-169-26, 1–17.

²⁷ Ks. tarkemmin Veskimägi 1996, 231–233.

²⁸ Artikkelit ilmestyivät *Loomingin* lokakuun ja marraskuun 1956 numeroissa sekä *Sirp* ja *Vasar*-lehdessä elokuussa ja marraskuussa 1956. Kuuli 1995, 34.

Kulttuurikeskustelun vielä velloessa lokakuussa 1956 Viron SNT:n tiedeakatemian historian instituutti järjesti kaksi keskustelutilaisuutta, joissa kaikkiaan 45 historiantutkijaa keskusteli *Eesti NSV ajalugun* uuden version käsikirjoituksesta. VKP:n keskuskomitea oli päättänyt uudistetun laitoksen julkaisemisesta heti NKP:n 20:n puoluekokouksen jälkeen, mikä kuvastaa sitä, että puoluejohto pyrki nyt reagoimaan muutoksiin. Käsikirjoituksen laati Gustav Naan.²⁹ Keskustelun järjestäminen oli sikäli merkittävä tapahtuma, että siihen osallistui koko joukko nuoria historian kandidaatteja ja aspirantteja, kuten Heino Arumäe. Arumäen ja Kuulin mukaan historioitsijoiden enemmistö oli tyytymätön ennen kaikkea siihen, että uudenkin luonnoksen skeemat noudattivat pääpiirteissään Stalinin aikaisen NKP:n historian "lyhyen kurssin" paradigmaa.³⁰

Karl Siilivaskin mukaan NKP:n 20. puoluekokous oli tärkeä sysäys myös ei-julkisten keskustelutilaisuuksien järjestämiselle. Neuvosto-Virossa VKP:n keskuskomitea pyrki ohjaamaan keskustelua ja Siilivaskin mukaan rintamalinja piirtyikin keskustelutilaisuuksissa usein historiantutkijoiden ja puoluevirkailijoiden väliin.³¹ Siilivask itse otti keskustelutilaisuudessa vahvasti kantaa mm. virolaisten kansallisen heräämisen ajan johtohahmojen, kuten Johann Voldemar Jannsenin ja Jakob Hurtin tutkimuksen puolesta.³² Eryistä kritiikkiä sai osakseen Stalinin aikana omaksuttu teesi virolaisten ja venäläisten vuosisataisesta ystävydestä, joka hallitsi vahvasti Viron "feodalismien ajan" menneisyyden esittämistä ja tulkintoja myös uudessa laitoksessa. Eryisesti Hans Kruus, nuorempien kollegoiden, kuten Igor Jankovskin ja Karl Siilivaskin varovaisesti tukemana, hyökkäsi kokousraportin mukaan rajusti "isovenäläiseksi sovinismiksi" nimittämiään opinkappaleita vastaan. Hän mm. kritisoi venäläisen ja neuvostoliittolaisen historiankirjoituksen ylläpitämää käsitystä Venäjän historiallisesta oikeutuksesta Baltian maihin. Kruus asettuikin selkeästi tukemaan revisionistisia tutkijoita.³³

²⁹ Tiedeakatemian historian instituutin ja Puoluehistorian instituutin työryhmän VKP:n keskuskomitealle laatima loppuarvio vuoden 1956 kulttuuridebatista. ERAF-PA, 1-169-26, 3–6. Ks. myös Raudsepp 2005, 70–71.

³⁰ Kuuli 1995, 34, Arumäen haastattelu 29.5.1997, Ks. myös Tillett 1969, 229.

³¹ Siilivaskin haastattelu 24.4.1996.

³² Raudsepp 2005, 71.

³³ Tiedeakatemian Historian instituutin ja Puoluehistorian instituutin työryhmän VKP:n keskuskomitealle laatima loppuarvio vuoden 1956 kulttuuridebatista. ERAF-PA, 1-169-26, 3–6. Ks. myös Tillett 1969, 229; Kuuli 1995, 34.

Niin ikään jo itsenäisyyden ajan historioitsijoihin kuulunut Julius Madisson (1898-1969) esitti lausuntoja, joissa epäiltiin virolais-venäläisten suhteiden lämpimyyttä 1200-luvulla.³⁴ Venäjänvirolainen Hilda Moosberg, joka oli henkilökohtaisesti tuntenut Stalinin tapattamia virolaiskommunisteja, kuten Jaan Anveltin ja Hans Pöögelmanin, kritisoi Naanin toimittamaa Eesti NSV ajalugua heidän mustamaalaamisestaan kyseisessä teoksessa.³⁵ Kruus puolestaan kommentoi jo aiemmin käynnistynyttä debattia ”kahden vallankumouksen teoriasta” ja arveli, että koko opinkappaleen tarkoitus oli antaa perustelu ja oikeutus jäljelle jääneiden ”kesäkuun kommunistien”, kuten Kruusin, Aleksander Jõeäärin ja Nigol Andresenin puhdistamiselle VKP:n riveistä vuonna 1950.³⁶ Eniten näree nuorten tutkijoiden keskuudessa herätti kuitenkin Viron tasavallan aika vuoden 1952 *Eesti NSV ajalugussa*. Kuten Sirp ja Vasar-lehdessäkin käyty keskustelu osoitti, aikakausi oli historian tutkijoille pahin kipupiste. Kruus muistutti, että itsenäisen Viron ja Neuvostoliiton suhteita ei oltu asianmukaisesti tutkittu.³⁷

Kruusin hyökkäys herätti selvästi hämmennystä puoluejohdossa, mikä näkyy mm. siinä, että tilaisuudesta laaditussa raportissa hyökättiin suoraan häntä vastaan ja yritettiin mitätöidä hänen kritiikkinsä.³⁸ Kohdistuessaan kritiikin yhteen henkilöön instituuttien johto pyrki turvaamaan oman selustansa ja välttymään puoluejohdon nuhteilta. Raportissa kannettiin suurta huolta siitä, että Kruusin näkemykset voivat saada laajempaa vastakaikua nuorten tutkijoiden joukossa ja levitä julkisuuteen. Osaa nuorista tutkijoita raportti arvosteli siitä, että heidän ideologiset ja teoreettiset valmiutensa olivat jääneet puutteellisiksi. Päss ja Leede pyysivätkin puoluejohdolta apua historioitsijoiden kuriin palauttamiseksi ja näiden keskinäisten suhteiden parantamiseksi. Molemmissa laitoksissa tutkijoiden rivit näyttivät olevan jossain määrin hajallaan. Esimerkiksi puoluehistorian tutkija Aleksander Panksejev, joka vuonna 1960 nousi Puoluehistorian instituutin johtajaksi, jätti raporttiin eriävän mielipiteensä koskien Viron tasavallan ajan tutkimusta.

³⁴ Raudsepp 2005, 70–71.

³⁵ Arumäen haastattelu 29.5.1997.

³⁶ Adamson 1994, 69–70, 75.

³⁷ Tiedeakatemia Historian instituutin ja Puoluehistorian instituutin työryhmän VKP:n keskuskomitealle laatima loppuarvio vuoden 1956 kulttuuridebatista. ERAF-PA, 1-169-26, 6–10.

³⁸ Raportin kirjoittivat VKP:n keskuskomitean jäsenet Adolf Päss, joka toimi vuosina 1956–1960 Puoluehistorian instituutin johtajana, Historian instituutin puoluetuimiston sihteeri Valdar Leede (1911–1990), Vsevolod Arhangelski, Eduard Inti, Abe Liebman ja Aleksander Panksejev. ERAF-PA, 1-169-26, 6–10.

Hänenkään mielestään Viron tasavallan ajan kulttuurista ei voinut sanoa mitään, ennen kuin sitä oli tieteellisesti tutkittu.³⁹

Konservatiivien ja puoluejohdon huoli ei ollut turha, sillä oli jo selvästi nähtävissä, että vanhemman polven tutkijoiden kuten Kruusin, Madissonin, Rudolf Kenkmaan (1898-1975), Voldemar Vagan (1899-1999) ja Jaan Konksin (1902-1988) vaikutus nuoriin opiskelijoihin oli ollut vahva. Näin oli huolimatta siitä, että kansallismielisimmät virolaiset tuskin koskaan unohtivat, että Kruus oli kuulunut "kesäkuun kommunisteihin", jotka veivät Viron Neuvostoliiton osaksi vuonna 1940. Keskustelutilaisuuden sisältö päättyi osittain julkisuuteen, sillä *Looming*-lehdessä ilmestyi alkuvuonna 1957 kulttuurihistorioitsija Voldemar Millerin (1911-2006) keskustelutilaisuudesta koostama raportti, joka sisälsi purevaa kritiikkiä stalinistista historiankirjoitusta kohtaan.

Miller kuvasi vallitsevaa historiankirjoituksen metodia yksiselitteisesti ideologisiin dogmeihin ja valmiisiin esitysmalleihin sopivien faktojen valitsemiseksi. Vuoden 1952 Eesti NSV ajalugun Miller näki lähinnä Stalinin puoluehistorian "Lyhyen kurssin" ilmentymänä. Miller korosti Pankratovaa ja muita kriitikkoja mukaillen, että historian tuli olla tiede, eikä päivänpropagandan työkalu ja vaati samalla koko Viron SNT:n historian kirjoittamista uudelleen. Lisäksi Miller toi esiin havaintonsa historiantutkijoiden kyynisestä suhtautumisesta työhönsä ja sen ideologisiin reunaehtoihin.⁴⁰

Konservatiivien vastaisku oli nopea ja voimakas

Millerin kirjoitus oli VKP:n keskuskomitealle ja Viron tiedeakatemian johdolle viimeinen pisara niillä kritiikin laineilla, jotka olivat velloneet lähes valtoimenaan vuoden aikana. Kirjoitus oli omiaan lisäämään sitä rajuutta, jolla puoluejohto ja asemiaan puolustavat tutkijat iskivät revisionistien kimppuun vuonna 1957. Myös Moskovassa ja muualla Neuvostoliitossa vuosi 1957 merkitsi takaiskua revisionisteille niin puolueessa kuin akateemisessakin maailmassa. Taustalla vaikuttivat kiristynyt kansainvälispoliittinen tilanne sekä Unkarin kansannousun kukistaminen

³⁹ ERAF-PA, 1-169-26, 17-18.

syksyllä 1956.⁴¹ Jo syksyllä 1956 ideologista opetusta alettiin tehostaa niin Tarton yliopistossa kuin Tallinnan pedagogisessa instituutissakin.⁴²

Maamägi ja Leede lähettivät keväällä 1957 *Looming*-lehteen avoimen kirjeen, jossa hyökättiin kiivaasti niin Milleriä kuin Kruusia ja Jankovskiakin vastaan. Kirjoittajat syyttivät Kruusia keskustelutilaisuuksien sisällön vääristelystä ja kaikkia kriitikkoja muun muassa pyrkimyksistä irrottaa Viron historia Venäjän historiasta. *Looming*-lehden päätoimittaja Ilmar Sikemäe (1914-1998) erotettiin ensin VKP:n keskuskomiteasta ja pian myös *Loomingin* päätoimittajan paikalta.⁴³

Vuoden 1957 lopulla ilmestyi *Eesti NSV ajalugun* toinen laitos, josta oli poistettu Stalinin kuvat ja häntä ylistävät arviot. Myös kirjoittajakuntaa oli täydennetty joukolla nuoria tutkijoita. Kuten aiemmista keskusteluista ja kritiikistä saattoi päätellä, uusikaan teos ei täyttänyt revisionistisesti ajattelevien tutkijoiden ja kulttuuriväen toiveita. Myös historioitsijat itse alkoivat 1960-luvulla kritisoida yleisesityksen toista laitosta.⁴⁴ VKP:n johto, etenkin pääsihteeri Käbin ja ideologinen sihteeri Lentsman, ei ollut lainkaan tyytyväinen vuoden 1956 kulttuuriperintökeskusteluun ja historian tutkijoiden esittämään kritiikkiin. Koska vapauden ja kritiikin rajat olivat vuonna 1956 olleet epäselviä vielä NKP:ssakin, oli VKP:n johto kyennyt puolustautumaan syytöksiä vastaan vain vältellen ja sysäten vastuun mahdollisista virheistä yksittäisille henkilöille. Vuonna 1957 tilanne muuttui jyrkästi.

Puoluelehti *Rahva Häälissä* ilmestyi jo helmikuussa 1957 nimetön artikkeli, jossa varoitettiin menemästä liian pitkälle henkilökultin ja dogmatismien kritiikissä. Todennäköisesti Maamägin ja Naanin sekä Eduard Pällin laatimassa artikkelissa revisionistisia tutkijoita sekä *Sirp ja Vasar* - ja *Looming*-lehtien toimituskuntaa syytettiin nyt avoimesti Viron "porvarillisen diktatuurin"

⁴⁰ Tillet 1969, 229; Adamson 1994, 71–72; Kuuli 1995, 34.

⁴¹ Ks. esim. Tillet 1969, 230.

⁴² Raudsepp 2005, 107–108.

⁴³ Adamson 1994, 72; Tillet 1969, 230.

⁴⁴ Ks. esim. Moosberg 1966, 63.

ihannoinnista ja monet kulttuurihistorioitsijat ja kirjallisuustieteilijät saivat revisionistin leiman. Kirjoittajat pitivät tiukasti kiinni stalinistisesta "rappeutumisteesistä".⁴⁵

Keskustelu menneisyyden tutkimuksen mielekkyydestä ja tarpeellisuudesta jatkui *Sirp ja Vasar*-lehdessä, jossa julkaistussa avoimessa kirjeessä vaadittiin Moskovassa julkaistujen puoluepropagandisti Ilja Ehrenburgin ja NKP:n keskuskomitean jäsen Nikolai Tihonovin stalinismin vastaisten puheenvuorojen julkaisemista myös Virossa. Samalla virolaiset konservatiivit saivat osakseen epäsuoraa kritiikkiä. Kirjeen takana oli joukko nuoremman polven tutkijoita niin Puoluehistorian instituutista, Tiedeakatemian historian instituutista kuin Tallinnan pedagogisesta instituutistakin. Ainakin Abe Liebman, Igor Jankovski, Niina Zelentsova, Madis Pesti, Harald Saarniit (s.1929) ja Ülo Taigro (1913-1995) kuuluivat kirjeen laatijoihin.⁴⁶ Vähitellen julkinen keskustelu kuitenkin hiipui vuoden 1958 alkuun mennessä.

Halu jarruttaa stalinismin purkamista ja spontaaneja keskusteluja oli ollut kesästä 1956 lähtien vahva jopa NKP:n ylimmässä johdossa. Etenkin Vjatsheslav Molotovin, Lazar Kaganovitshin ja Georgi Malenkovin troikka pyrki turvaamaan asemansa. Puolan levottomuudet kesäkuussa 1956 ja Unkarin kansannousu lokakuussa 1956 johtivat siihen, että neuvostojohto lievensi 20:nnessä puoluekonferenssissa päätettyjä toimenpiteitä stalinismin juurimisesta ja alkoi tuomita myös "henkilökultin vastaisen taistelun" innostamia historian uudelleentulkintoja. Vuosien 1957-1958 aikana monet historioitsijat valtasikin hämmennys, sillä Hrushtshev, johon uudistusmieliset tutkijat panivat ennen kaikkea toivonsa, ei ollut enää itsekään johdonmukainen. Toisaalta Hrushtshev piti Stalinia "rikollisena", toisaalta "suurena marxilaisena". Historioitsijat myös näkivät, että Hrushtshev ja muu puoluejohto oli itse stalinistisen järjestelmän tuote, saman järjestelmän, jonka kaikkein tuomittavimmista ja kestäättömmimmistä piirteistä puolue halusi nyt sanoutua irti.⁴⁷

Ketkä kamppailivat ja mitä he edustivat?

⁴⁵ Ks. esim. Kuuli 1995, 37-38.

⁴⁶ Siilivaskin haastattelu 24.4.1996.

⁴⁷ Markwick 2005, 51-62.

Neuvosto-Virossa konservatiivien rintamaan kuuluneet olivat useimmiten paikkansa puoluekoneistossa ja yhteiskunnassa vakiinnuttaneita henkilöitä, jotka olivat onnistuneet pysymään näkymättömissä puhdistusten aikana ja siten nousseet nopeasti hierarkiassa ylöspäin. VKP:n puoluehistorioitsijana toimineen Olaf Kuulin mukaan 1950-luvun lopun venäjänvirolaiset, venäläiset ja virolaiset stalinistit olivat henkilöitä, joille tärkeintä oli yksinkertaisesti oman aseman turvaaminen puolueessa ja aiemman toiminnan oikeuttaminen vetoamalla neuvostojärjestelmän säilyttämiseen.⁴⁸ Maamägi ja hänen joukkonsa pitivätkin VKP:n keskuskomitean tukemana kategorisesti kiinni Stalinin ajan teeseistä ja leimautuivat jatkossa konservatiivisiksi dogmatisteiksi. Kriitikot, jotka saivat tukea mm. Moskovan yliopistopiireistä, huomasivat olevansa revisionisteja, joihin suhtauduttiin VKP:n johdossa epäluuloisesti.

Vaikka stalinistista tulkintaa puolustaneet olivatkin usein syntyperältään venäjänvirolaisia ja kriitikot vironvirolaisia, ei vastakkainasettelu silti ollut aivan yksinkertainen. Kuten muuallakin Neuvostoliitossa, Vironkin kommunistisessa puolueessa, akateemisissa piireissä ja kulttuuriväen keskuudessa, oli sekä "konservatiiveja" että "liberaaleja". Pikemminkin vuoden 1956 debateissa rintamalinja noudatteli sukupolvea, urakehitystä ja yhteiskunnallista asemaa. Esimerkiksi Karl Siilivaskin mukaan suhtautuminen Viron lähihistorian uudelleentulkintoihin vuosina 1956-1958 oli moninaista. Konservatiivista tulkintaa edustaneet tutkijat olivat pääasiassa Neuvostoliitosta sodan jälkeen tulleita henkilöitä, joilla ei ollut omakohtaista yhteyttä virolaiseen kulttuuriin tai Viron tasavaltaan. Heistä näkyvimmat olivat Hilda Moosberg, Aleksander Panksejev, Gustav Naan, Viktor Maamägi ja Vilhelm Reiman.⁴⁹ Heistä esimerkiksi puoluehistorioitsija Panksejev pyrki kuitenkin tarmokkaasti uudistamaan VKP:n historian tutkimusta virolaisesta näkökulmasta, mikä olikin Stalinin ajalla ollut olematonta. Vastakkainasetteluja syntyi siis jo "virankin puolesta".

Sukupolvijako puolestaan sekoittui venäjänvirolaisten ja virolaisten väliseen vanhempaan juopaan. 1950-luvun puolivälissä venäjänvirolaiset olivat johtoasemissa ennen kaikkea Puoluehistorian instituutissa ja Viron SNT:n tiedeakatemian Historian instituutissa. Nuoren vironvirolaisen

⁴⁸ Kuuli 1995, 39.

opiskelija- ja tutkijapolven astuminen esiin herätti epäilyjä jo ennen vuotta 1956, sillä monet olivat jo valmiita haastamaan nomenklatuuran ja osa heistä oli tunnetusti kansallismielisiä tai muuten hyvin avoimia alkaneelle Stalinin kauden uudelleenarvioinnille.

Viron SNT:n konservatiivisen puoluejohdon ja tutkimuslaitosten johdon vastahyökkäys keväällä 1957 polarisoi vastakkainasettelua niin historian tutkijoiden kuin kulttuuriväenkin piirissä. Konservatiivien reaktio yllätti voimakkuudellaan ne, jotka olivat toivoneet virallista irtiottoa stalinistisesta historiakirjoituksesta. Konservatiiviset piirit luonnollisesti pelkäsivät, että kulttuuriväen liberaalimpi suhtautuminen "porvarilliseen nationalismiin" saattaisi levitä laajemmallekin neuvostoyhteiskuntaan erityisesti Baltian maissa. Revisionististen näkemysten tyrmääminen ja marginalisoiminen Virossa oli luonnollisesti linjassa myös NKP:n keskuskomitean historiapolitiikan kanssa, sillä myös muualla Neuvostoliitossa uudistusmieliset tutkijat ja stalinistisen historian kirjoituksen kriitikot joutuivat NKP:n sekä asemiaan puolustaneiden konservatiivien hyökkäysten kohteeksi vuosina 1956–1959.⁵⁰

Epäluulo näkyi mm. puolueen ja instituutioiden johdon erityisenä tarkkaavaisuutena suhtautumisessa nuoremman tutkijapolven kirjallisiin tuotoksiin. Esimerkiksi Karl Siilivask on kertonut, kuinka hänen toimittamansa Tarton yliopistosta valmistuneiden nuorten tutkijoiden kirjoittama keskikoulun historian oppikirja jäi opetusviranomaisten haaviin vuonna 1957. Siilivaskin mukaan kirjoittajat olivat uskaltaneet nostaa luonnoksessaan esiin Viron maatalouden pakkokollektivisoinnin sekä muita stalinismin aikaisia "ylilyöntejä". Suojasään innostamat kirjoittajat saivat niskaansa arvosteluryöpyn ja he joutuivat poistamaan kaikki kriittiset kohdat. Kyseessä oli Siilivaskin mukaan ensimmäinen Baltian neuvostotasavalloissa tehty keskikoulun historian oppikirja.⁵¹

Miten sitten on mahdollista, että Neuvosto-Virossa, jossa historian tutkijoita oli vain muutama vuosi aiemmin erotettu, kyyditetty ja kidutettu, nuoret tutkijat uskalsivat esittää minkäänlaisia

⁴⁹ Siilivaskin haastattelu 24.4.1996.

⁵⁰ Ks. esim. Tillet 1969, 269–270.

⁵¹ Siilivaskin haastattelu 24.4.1996.

poikkipuolisia arvioita esimiehiään ja puolueen historiakäsitystä kohtaan? Ea Jansenin mukaan Stalinin kuolemasta alkaneen liberalisoitumisen vaikutusta Viron henkiseen ilmapiiriin voi olla vaikea ymmärtää muiden kuin niiden, jotka ovat tuon ajan eläneet. Tärkeintä Jansenin mukaan oli, että avoin valtion harjoittama terrori päättyi.⁵² Tämä lieneekin ollut tärkein muutos, mutta vasta NKP:n 20:n puoluekongressin linjaukset ja sitä seuranneet kampanjat näyttävät olleen virolaisille merkki puolueen luopumisesta suorasukaisesta ja summittaisesta terrorista ja väkivallasta.

Revisionismi jäi kytemään

Mistä kaikesta vuosien 1956- 1958 kulttuuri- ja historiakeskustelut Virossa kertoivat ja mikä vaikutus niillä oli historiantutkimuksen myöhemmälle kehitykselle?

Huolimatta siitä, että NKP asettamat uudet tehtävät alkoivat vähitellen näkyä tutkijoiden työssä, eivät sen paremmin "suojasää" kuin historiakeskustelutkaan vuosina 1956- 1958 aiheuttaneet välittömiä henkilöstö- tai organisaatiomullistuksia neuvostovirolaisissa historiantutkimuksen instituutioissa. Historian instituutin johtajana jatkoi Viktor Maamägi vuoteen 1968 saakka ja Aleksander Panksejev nousi Puoluehistorian instituutin johtajaksi Joosep Saatin tilalle vuonna 1962. Sen sijaan suojasää avasi ovet monelle vastavalmistuneelle kandidaatille. Tiedeakatemian Historian instituutin "tieteellisten työntekijöiden" määrä kasvoi vuosikymmenen kuluessa yli kaksinkertaiseksi; vuonna 1965 tutkijoita oli jo 55, joista kandidaatin tai tohtorin tutkinnon suorittaneita oli 32.⁵³

Revisionistien vaatimukset eivät välittömästi muuttaneet merkittävästi VKP:n keskuskomitean linjaa suhteessa Viron historiaan, mutta kuten edellä olen kuvannut, eräitä muutoksia historiateksteihin tuli melko nopeallakin aikataululla. Puolueen suvaitsevaisuuden rajoja koetelleet tutkijat eivät myöskään saaneet stalinistisia tulkintoja puolustaneita historiantutkijoita sanoutumaan

⁵² Mihkli 1995, 157.

⁵³ Jansen 1972, 334.

irti aiemmista kirjoituksistaan, vaan osittain rintamalinjat lukkiutuivat, varsinkin lähistoriaa koskevissa kysymyksissä.

Virossakin konservatiiviset instituuttien johtajat ja tutkijat veivät kamppailussa lyhyellä tähtämellä voiton, sillä vaikka henkilökultin ja isovenäläisen nationalismin pahimmat ylilyönnit siivottiin esimerkiksi vuoden 1957 Eesti NSV ajalugusta, VKP:n johto asetti selvät rajat historian uudelleentulkinnalle. Porvarillista Viroa ei edelleenkään saanut tarkastella mistään muusta kuin luokkataistelun ja vallankumouksen näkökulmista. Suojasään aikana käydyt debaattit ja keskustelut osoittivat Virossa ja muissakin Baltian SNT:ssa, että stalinistisella ajalla omaksutut käsitteet, asenteet ja roolit istuivat tiukasti tutkijayhteisössä. Konservatiiviset historioitsijat ja instituuttien esimiehet hyökkäsivät revisionisteja vastaan vielä vuosia myöhemmin.

Pidemmällä tähtämellä katsottuna nuori polvi ja revisionistit silti voittivat joitakin kamppailuja. Esimerkiksi Viron porvarillisen kulttuurin "rappeutumisteesistä" alettiin luopua vähin äänin jo heti vuoden 1956 julkisen debatin jälkeen, eikä siitä näkynyt juuri jälkiä enää 1960-luvun historiateksteissä. Tilalle nousi luokkataisteluun paremmin kiinnitetty kertomus "proletaarisen" ja "demokraattisen" virolaisen kulttuurin kamppailusta "porvarillista nationalismia" vastaan. 1960-luvun kulttuuri- ja taidehistorian puolella yksittäisten teosten, taiteilijoiden ja tyyli-suuntien tarkastelussa luokkataistelu-tematiikka menetti muutenkin merkitystään.

Vaikka suuri osa virolaisesta kulttuurista pelastettiin "demokraattisena kulttuurina" rintamalinjan oikealle puolelle, ei itsenäistä Viron valtiota kohtaan tunnetun vihan merkitystä kuitenkaan saanut myöhemminkään juuri lieventää tai kyseenalaistaa.

Vuosien 1956-1958 kamppailut olivat lähtölaukaus 1960-luvulla jatkuneelle kehitykselle virolaisessa historian tutkimuksessa. On mielenkiintoista havaita, että sellaiset tutkijat, jotka olivat tuolloin vakaumuksellisia marxilaisia (esimerkiksi Karl Siilivask) tai myöhemmin tiukasti kiinni puoluehistorian ja 1900-luvun historian tutkimuksessa (esimerkiksi Olaf Kuuli), ovat jälkepäin antaneet ehkä suuremmankin merkityksen "suojasäälle" kuin esimerkiksi vanhempaan historiaan

suuntautuneet tai revisionisteina pidetyt tutkijat. Olaf Kuuli ja Karl Siilivask ovat korostaneet, että vuosina 1956-1957 virolaiset historioitsijat, olivat he sitten puolueen jäseniä tai eivät, uskalsivat ensi kerran kyseenalaistaa Stalinin ajalla vakiinnutettuja opinkappaleita.⁵⁴

Historian ideologiset ja poliittiset funktiot, kuten puolueen vallan oikeuttaminen ja toiminnan selittäminen parhain päin, hallitsivat vahvasti 1950-luvun lopulla ja 1960-luvulla tehtyä tutkimusta ja historiankirjoitusta. 1960-luvun alusta lähtien on kuitenkin nähtävissä eräitä merkkejä, jotka kertovat historiantutkijoiden aktivoitumisesta ideologisten opinkappaleiden kyseenalaistajina. Vuosien 1956-1958 debattien jälkeen puoluejohto osasi myös odottaa historioitsijoilta aktiivisempaa osallistumista keskusteluun, mikä johti siihen, että keskustelut eivät useinkaan levinneet julkisuuteen ja painettuun sanaan. Yksi tällainen esimerkki on kulissien takana käyty keskustelu vuosien 1934-1940 Viron tasavallasta "fasistisena diktatuurina".

NKP:ssä oli jo 1930-luvulla omaksuttu jyrkkä käsitys Baltian presidenttivaltaisten ja autoritaaristen järjestelmien luonteesta. Marxilais-leniniläisen tulkinnan mukaan presidentti Konstantin Pätsin "ohjattu demokratia" oli puhdaspiirteistä fasismia.⁵⁵ Karl Siilivaskin mukaan hän, Õie Elango ja Paul Vihalemm nostivat kysymyksen Pätsin hallinnon fasistisuudesta esille Tiedeakatemian Historian instituutissa vuosina 1959-1960 käydyissä keskusteluissa. Revisionistit korostivat, että Pätsin hallinto oli ollut autoritaarinen, mutta ei fasistinen. Siilivaskin mukaan nuoremmat tutkijat pyrkivät samalla kyseenalaistamaan laajemminkin stalinismin ajalta periytynyttä dogmaattista ja kielteistä suhtautumista Viron tasavaltaan.⁵⁶ VKP:n keskuskomitea ja Puoluehistorian instituutti eivät tietenkään perääntyneet tässä asiassa tuumaakaan, olihan "fasistisen diktatuurin" leima keskeinen lyömäase paitsi Pätsin Viroa, myös Karlis Ulmanisin Latviaa ja Antanas Smetonan Liettuaa vastaan.⁵⁷ Fasismi-diskurssilla oli keskeinen osa sekä marxilais-leniniläisessä luokkataistelu- ja vallankumouksettomuudessa että kertomuksessa suuresta isänmaallisesta sodasta.

⁵⁴ Kuuli 1995, 39; Siilivaskin haastattelu 24.4.1996.

⁵⁵ Ks. esim. Eesti NSV ajalugu 1952, 358-362.

⁵⁶ Siilivaskin haastattelu 24.4.1996.

⁵⁷ Vrt. Esim. Istoriya latviiskoi SSR 1955, 453-470; Istoriya litovskoi SSR 1978, 371-378, 399-404.

Mitään dokumenttia 1960-luvun alussa käydyistä fasismi-keskusteluista en ole Puoluehistorian arkistosta löytänyt, mutta nuorena aspiranttina keskusteluihin osallistunut Heino Arumäe on osaltaan vahvistanut tiedon, että keskusteluja käytiin. Arumäe muistelee, että 1960-luvun alussa rintamalinja noudatteli konservatiivisten ja revisionististen tutkijoiden asemia vuosien 1956-1957 keskusteluissa. Fasismi-dogmia puolustivat Maamägi ja Naan sekä nuorista historioitsijoista Olaf Kuuli ja Madis Pesti. Opinkappaleen kyseenalaistajiin kuuluivat Siilivaskin lisäksi nuorten tutkijoiden enemmistö, joukossa mm. Õie Elango ja Arumäe itse.⁵⁸

Vaikka keskustelu Viron "fasismista" ei johtanut muutoksiin historiateksteissä, kertoo asian esille ottaminen siitä, että historiantutkijat eivät suinkaan nielleet vallitsevia dogmeja aina pureksimatta; jopa keskeisiä opinkappaleita voitiin kyseenalaistaa. Tärkeässä roolissa olivat nuoret historian kandidaatit, jotka saivat moraalista taustatukea vanhemmilta voimahahmoilta, kuten Hans Kruusilta. On mielenkiintoista, että revisionistien kritiikki ja kulissien takainen polemiikki johti passiivisen vastarinnan ilmauksiin myöhemminkin. Kun Õie Elango valmisteli väitöskirjaansa Viron tasavallan koulutuspolitiikasta, hän tietoisesti hylkäsi "fasistinen diktatuuri" -käsitteen ja korvasi sen "autoritaarinen tasavalta" -nimityksellä. Neuvostofraasista luopuminen ja neutraalissa sävyssä käsitelty aihe johtivat paitsi siihen, että hänen väitöskirjaansa ei koskaan vahvistettu Moskovan tiedeakatemiassa, myös Elangon ajautumiseen ammatilliseen paitsioon. Kuvaavaa 1960-luvun vapaammalle ilmapiirille oli kuitenkin se, että Elango saattoi Moskovan hylkäyspäätöksestä huolimatta julkaista kirjansa Virossa.⁵⁹

Puolueen jäsenyys jakoi tutkijakuntaa

Vuosien 1956-1964 liberaalit edustivat yleensä nuorta, sodanjälkeisessä Virossa koulutuksensa saanutta sukupolvea, joista monet olivat eläneet lapsuutensa Viron tasavallassa. He eivät selvästikään pelänneet enää seurauksia, joita Stalinin ajalla oli seurannut niille, jotka olivat poikenneet ideologisoidun historian virallisista opinkappaleista. Samoin nuori sukupolvi oli jo tunnustanut sen

⁵⁸ Arumäen haastattelu 29.5.1997.

tosiasian, että neuvostovalta oli tullut jäädäkseen ja koki, että vaikutusmahdollisuudet olivat parhaimmat järjestelmän sisällä. Jopa puolueeseen liittyminen, mitä aiemmin oli pidetty virolaisten keskuudessa petturuutena, tuli sosiaalisesti hyväksytyimmäksi.

Jälkikäteen katsottuna kuitenkin se, että Virossa moni 20:nneen puoluekokouksen jälkimainingeissa esiin noussut historioitsija liittyi kommunistiseen puolueeseen 1960-luvulla näyttää ristiriitaiselta. Olihan puolue ollut erittäin epäsuosittu 1950-luvun alussa, ja vielä vuonna 1960 juuri historianopiskelijoissa oli paljon puolueeseen kuulumattomia. Vuodesta 1958 lähtien puolue yritti aktiivisesti saada historioitsijoita ja opiskelijoita liittymään puolueeseen lupaamalla muun muassa työtä ja virkoja. Kampanja, joka tuottikin tulosta, kesti vuoteen 1964 saakka, jolloin puolueeseen pääsyä alettiin jälleen rajoittaa.

Vuosina 1955–1965 VKP:een liittyivät mm. Irina Solomokova, Ea Jansen, Õie Elango, Heino Arumäe, Juhan Kahk, Ants Ruusmann (s.1935) ja Kaido Jaanson (s.1940) joista moni oli arvostellut stalinismin ajan historiantulkintoja. Vaikka moni nuoren polven tutkijoista liittyi puolueeseen, se ei automaattisesti tarkoittanut täydellistä alistumista marxismi-leninisin opinkappaleille ja puolueen määrittelemille historian tehtäville. Vuonna 1963 VKP:een liittynyt Kaido Jaanson on myöhemmin todennut, että puolueeseen ja sen alaorganisaatioihin liittynyt korkeasti koulutettujen virolaisten sukupolvi ajatteli tuolloin, ehkä naivisti, korjaavansa virheet, joita VKP:ssa oli tehty, ja muokkaavansa puoluetta aiempaa kansallismielisemmäksi.⁶⁰ 1960-luvun jälkipuolella Tarton yliopiston komsomol-organisaatio olikin käytännössä kansallismielisten opiskelijoiden hallussa, ja se pyrki edistämään demokraattista keskustelua sekä kansallisen kulttuurin asemaa Tarton yliopistossa.⁶¹

Opiskelijoita veti puolueen suuntaan myös uusi painopistealue ja yliopistollinen oppiaine, NKP:n historia, johon tarvittiin nuoria tutkijoita. Vuosina 1959–1960 tilanne oli poikkeuksellinen, koska puoluekouluja käyneitä virolaisia historioitsijoita ei juuri ollut. Niinpä Tarton yliopiston Historian

⁵⁹ Elango 1972; Siilivaskin haastattelu 24.4.1996, Arumäen haastattelu 29.5.1997.

⁶⁰ Jaansonin haastattelu 11.1.1996.

⁶¹ Ks. tarkemmin Niitsoo 1997, 60–64.

laitoksen opiskelijoista ja nuorista kandidaateista koottiin vajaan kymmenen tutkijan joukko, joka alkoi tutkia ja opettaa puoluehistoriaa Tarton yliopistossa. Tunnetuimpia 1960-luvun alkupuolella puoluehistorioitsijana uransa aloittaneita virolaisia tutkijoita olivat Jüri Ant (s.1939) ja Mati Graf (s.1939). Myöhemmät puoluehistorian tutkijat olivat pääsääntöisesti käyneet Moskovan puoluekorkeakoulun.⁶²

Nuorille tutkijoille puolueeseen liittyminen oli yleensä pragmaattinen teko. Puolueen jäsenkirja saattoi auttaa opinnäytetöiden ja tutkimusten teemojen hyväksyttämässä niin Virossa kuin Moskovassakin. Joissakin teemoissa jäsenkirjasta oli apua arkistoissa, kun lähdeaineisto oli sijoitettu erillisfondeihin. Lisäksi puolueen jäsenenä tutkijat saattoivat vapaammin käyttää ulkomaisia tutkimuksia ja artikkeleita.⁶³ Toisaalta Jüri Antin mukaan puolueen jäsenyys ei auttanut edes puoluehistorioitsijaa, jos tutkimusteema oli väärä. Antin mukaan juuri puoluehistorioitsijat pidettiin ruodussa kaikkein tarkimmin varsinkin Viron tasavallan historian osalta. Sen sijaan puolueeseen kuulumattomat historioitsijat saattoivat hänen mukaansa tutkia vapaammin jotakin puoluehistorioitsijalle sopimatontakin aihetta, kuten Viron tasavallan kulttuuria ja ulkopoliittikkaa.⁶⁴

Puolueeseen liittyminen jokoikin tutkijakuntaa ainakin jossain määrin. Esimerkiksi 1960-luvun historian tutkija Helmut Piirimäe on todennut, että hän ja muut kansallismieliset historioitsijat karsastivat sitä, kuinka monet nuoret virolaiset kollegat edistivät uraansa puolueen jäsenkirjalla. Piirimäen mukaan koko 1960-luvun tutkijayhteisöä leimasi voimakas karrierismi, minkä hän ja muut kansallismieliset kokivat vastenmielisenä.⁶⁵ Kaikkien mielestä rintamalinja puolueeseen kuuluvien tutkijoiden ja kuulumattomien välillä ei siltikään ollut kovin jyrkkä, kuten Sulev Vahtre on arvioinut. Molempia kuului tutkijakuntaan niin Tiedeakatemian Historian instituutissa Tallinnassa kuin Tarton yliopiston Historian laitoksellakin, ja yleensä tutkijat tulivat keskenään toimeen hyvin.⁶⁶ Puolueeseen kuulumaton saattoi päästä laitoksen johtajaksi vain poikkeuksellisesti.

⁶² Jüri Antin haastattelu 10.1.1996; Raudsepp 2005, 113–114.

⁶³ Jaansonin haastattelu 11.1.1996.

⁶⁴ Antin haastattelu 10.1.1996.

⁶⁵ Piirimäen haastattelu 11.1.1996.

⁶⁶ Vahtren haastattelu 9.1.1996.

Sulev Vahtre oli tällainen poikkeustapaus. Helmut Piirimäe ja monet muut joutuivat sen sijaan tyytymään ylimääräisen professorin virkoihin ja dosentureihin.⁶⁷

Tutkijoiden uudet aihepiirit ja menetelmät

Vaikka Hrushtshevinkin aikana historian tutkimuksen suuret päälinjat määriteltiin yleisliittolaisella tasolla, käytännössä Neuvostoliiton tiedeakatemiassa, NKP:n keskuskomiteassa ja SNTL:n opetus- ja tiedeministeriössä, niin neuvostotasavaltojen omat tiedeakatemit saivat 1950- ja 1960-luvun taitteessa enemmän vastuuta siitä, miten yleisliittolaista linjaa sovellettiin ja miten tavoitteet toteutettiin.⁶⁸ "Kansallisten" ja yleisliittolaisten tehtävien lisäksi Neuvosto-Virolle annettiin päävastuu Skandinavian maihin kohdistuvan tutkimuksen koordinoinnista Neuvostoliitossa. Tarton yliopisto alkoi vuonna 1956 julkaista *Skandinavskii sbornik/ Skandinaavia kogumik* -lehteä, ja neuvostoliittolaiset Pohjoismaiden historian ja kulttuurin tutkijat kokoontuivat Virossa järjestettyihin seminaareihin.⁶⁹

Viktor Maamägi määritteli vuonna 1960 Historian instituutin tehtäväkentän, joka koostui seitsemästä pääteemasta. Viron SNT:n historian yleisesitysten koostaminen oli tehtävä, joka periytyi jo 1950-luvun alusta ja ennen kaikkea siinä oli kyse mittavan kolmeosaisen *Eesti NSV ajalugu* -teoksen loppuunsaattamisesta. Ensimmäinen osa oli ilmestynyt vuonna 1955, ja viimeisen osan suunniteltiin valmistuvan 1960-luvun jälkipuoliskolla. Historian instituutin toinen tehtävä oli virolaisen talonpojiston ja työväenluokan historia, joka kattoi marxismi-leninismien skeeman mukaisesti sekä feodalismia että kapitalismin periodit. Kolmanneksi painopisteeksi Maamägi määritteli vallankumouksellisten ja kommunistien taistelun neuvostovallan puolesta Virossa ja neljänneksi Viron SNT:n historian "suuren isänmaallisen sodan" aikana. Viides painopiste oli kulttuurin, tieteen ja taiteen kehitys. Kuudennen ja seitsemännen pääteeman puitteissa instituutissa

⁶⁷ Piirimäen haastattelu 11.1.1996.

⁶⁸ Siilivaskin haastattelu 24.4.1996.

⁶⁹ Tartu ülikooli ajalugu kolmes köites 1632–1982. III köide: 1918–1982. Koostanud Karl Siilivask ja Hillar Palamets. Eesti Raamat Tallinn 1982, 208–209, 248.

tuli tutkia Viron esihistoriaa ja historiallisen ajan alkua sekä virolaisen kulttuurin kehitystä antropologisesta ja etnografisesta näkökulmasta.⁷⁰

Yksi merkittävimmistä suojasään ja virolaisten historiadebattien seurauksia oli historiantutkimuksen laajeneminen ja monipuolistuminen, joka ei olisi ollut mahdollista ilman mittavaa nuorten tutkijakaadereiden rekrytointia. Trendi, joka ilmiselvästi vahvisti vironvirolaisten panosta Neuvosto-Viron historiantutkimuksessa 1950-luvun lopulta alkaen, oli vastavalmistuneiden nuorten tutkijoiden nopea rekrytointi mittaviin Viron SNT:n historiaan liittyviin tutkimus- ja kirjahankkeisiin. Jo 1950-luvun alussa alkanut suurten Viron historian yleisesitysten koostaminen jatkui ideologisista kurssintarkistuksista huolimatta. Tärkeimmät näistä teoksista olivat kolmeosaiset *Eesti NSV ajalugu I-III* (1955-1971), jonka tuotannosta vastasi Historian instituutti, sekä *Ülevaade Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost I-III* (1961-1972), joka oli Puoluehistorian instituutin vastuulla. Molemmat teossarjat työllistivät vuosikausiksi kymmeniä nuoria puoluehistorian, talous- ja sosiaalhistorian sekä kulttuurihistorian, kansatieteen, antropologian ja arkeologian tutkijoita, joista monet eivät olleet ehtineet saada kandidaatin työtäkään valmiiksi.⁷¹

Merkittävä osa tutkijanuransa alkutaipaleella olleista historioitsijoista valitsi aihepiirikseen Viron historian "feodalismien periodin" eli 1800-luvun loppua edeltävän historian, jota hallitsivat virolaisen talonpojiston asemaan ja elinkeinoinhin sekä kaupunkitalouden kehittymiseen ja "kapitalismin edellytysten" liittyvät teemat. Ea Jansen on todennut, että vanhempi Viron historia, erityisesti 1500-1800-lukujen talous- ja sosiaalhistoria, houkutteli tutkijoita, koska se oli ideologisesti vähemmän kontrolloitua. Feodalismien tutkijoiden tarvinnut pelätä törmäävänsä puolueen alati muuttuviin tulkintoihin menneisyydestä, johon lähihistorian tutkijoiden tuli aina varautua. Mitä vanhempaa aikaa tutkija käsitteli, sitä vähemmän sensoreilla ja ideologeilla oli kiinnostusta tai velvollisuutta puuttua tutkijan teksteihin. Jansenin mukaan 1950-luvun lopulla valmistuneet Historian instituutin tutkijat olivat huomattavasti rohkeampia kuin Stalinin ajan vainoissa "kuoliaaksi pelotellut" instituuttien johtajat ja tutkijat.⁷²

⁷⁰ Historian instituutin johtajan Viktor Maamägin tiedonanto 29.1.1960. ERAF PA, 1-251-8, 55-60.

⁷¹ Ks. esim. Mihkli 1995, 157.

⁷² Mihkli 1995, 157. Ks. Myös Jansen 1972, 334-335.

Juuri uuden tutkijasukupolven varassa alkoi 1960-luvun alkupuolella kehittyä kaksi vahvaa virolaista historian tutkimuksen suuntausta; maaseutuhistoria ja väestöhistoria. "Feodalismien periodin" tutkimus, erityisesti agraari- ja väestöhistoria, tuottivat 1960- ja 1970-luvulla paljon perustutkimusta, joka on ollut käyttökelpoista vielä Viron itsenäistyttyäkin. Talonpojiston, kaupunkien, elinkeinojen tutkijoista kasvoikin 1960-luvulla kokonainen koulukunta, jonka vaikutus on ulottunut 2000-luvulle asti. Keskeisiksi suuntauksen tutkijoiksi nousivat Juhan Kahk,⁷³ Enn Tarvel, Herbert Ligi, Evald Laasi, Jaan Konks ja Ants Ruusmann.⁷⁴ Juhan Kahkista tuli neuvostoajan ehkä tunnetuin virolainen historioitsija Neuvostoliiton ulkopuolella. Jansenin mukaan Kahkin kaltaiset hahmot olivat uusi ilmiö venäjänvirolaisten ja peloteltujen vanhemman polven tutkijoiden kesellä. Nuoret tutkijat tunsivat neuvostojärjestelmän toimintamallit ja oikut. Heidän ei myöskään enää tarvinnut pelätä kuollakseen puoluetta. Monet heistä osasivat käyttää olosuhteita sekä hankkimiaan tietoja ja taitoja paitsi tutkimukseen, myös uralla etenemiseen.⁷⁵

Virolaisen talonpoikaisyhteiskunnan tutkimus 1960-luvulta eteenpäin on mielenkiintoinen aihepiiri myös tutkimuspoliittisesti, sillä "feodalismien periodin" tutkimuksessa voitiin ottaa käyttöön aiemmin taantumukselliseksi leimattuja "porvarillisen tieteen" menetelmiä ja näkökulmia. Esimerkiksi länsimaisessa taloustieteessä käytetyt menetelmät kuten faktorianalyysi ja korrelaatiolaskenta ja muut tilastotieteen menetelmät olivat käytettävissä, kunhan tutkijat lanseerasivat ne marxilaisina menetelminä. Helmut Piirimäen mukaan juuri uudet tilastotieteelliset menetelmät olivat tutkijoiden pakotie marxilais-leniniläisestä fraseologiasta.⁷⁶ Tässä mielessä kehitys noudatteli samaa linjaa, jota Moskovassa ja Leningradissa vietiin eteenpäin.

1950- ja 1960-lukujen taitteessa monet nuoret tutkijat, kuten Sulev Vahtre, Herbert Ligi, Enn Tarvel ja Helmut Piirimäe ryhtyivät tutkimaan muun muassa Puolan Liivinmaan ja Ruotsin Liivinmaan talonpojiston historiaa, maaorjuuden vakiintumista ja talonpoikaiskapinoita.⁷⁷ Uudet teemat sopivat

⁷³ Tiedeakatemian Historian instituutin johtaja 1968–1974.

⁷⁴ Ks. tarkemmin Jansen 1972, 334.

⁷⁵ Mihkli 1995, 157.

⁷⁶ Piirimäen haastattelu 11.1.1996.

⁷⁷ Ks. tarkemmin esim. Moosberg 1966, 65–66.

sinänsä hyvin marxilais-leniniläiseen historiankirjoitukseen, olivathan virolaiset talonpojat vuosisatoja olleet baltiansaksalaisen aateliston alistamia. Kaikki kapinat ja levottomuudet pyrittiin näkemään osana suurta luokkataistelun jatkumoa. Ehkäpä marxilaisen yhteiskuntateorian soveltamista esimerkiksi talonpoikaiskapinoiniin ei myöskään koettu täysin vääränä tulkintakehyksenä. Antoihan neuvostomarxilainen tulkinta jopa tilaa kansallisten vastakohtaisuuksien esille nostamiseen, erityisesti, kun kyseessä olivat baltiansaksalainen maanomistajaluokka ja virolaisperäinen talonpoikaisluokka.

VKP:n keskuskomiteassa tiedettiin hyvin, että kansallismieliset tutkijat eivät olleet kiinnostuneet luokkataistelusta, vaan oman kansansa historiasta. Niinpä instituuttien ja laitosten johto yritti patistella nuoria tutkijoita uudempien aiheiden pariin. Keppinä oli julkaisukiellon uhka.⁷⁸ Eräät tutkijat, kuten Helmut Piirimäe, julkaisivatkin tutkimuksiaan lähinnä venäjäksi Moskovassa ja Leningradissa, sillä Neuvosto-Virossa Ruotsin-vallan ajan tutkimus herätti helposti syytöksiä ajanjakson "idealisoinnista". Piirimäen mukaan vanhemman historian tutkimus oli puolueen näkökulmasta vain heikosti arvostettua oheistutkimusta.⁷⁹ Piirimäen mielestä puolue salli vanhemman historian tutkimusta tiettyyn rajaan asti, koska siten voitiin vahvistaa vaikutelmaa tieteellisestä tutkimuksesta laajalla rintamalla sekä osoittaa neuvostotutkijoiden saavutukset kansainvälisten julkaisujen ja konferenssien muodossa.⁸⁰ Vanhemman historian tutkimus oli puolueelle tärkeä siksi, että siihen viitaten voitiin väittää, että Neuvosto-Viron historioitsijat saivat vapaasti tutkia kansallisiakin aiheita.

Myös "kapitalismin periodin" tutkimus laajeni huomattavasti 1950-luvun lopulta lähtien. Erityisesti VKP piti Viron teollistumisen historian tutkimusta tärkeänä; marxilais-leniniläisessä historiassa se oli tärkein edellytys teollisuusproletariaatin ja vallankumousliikkeen synnylle. Aihepiirin keskeisiä tutkijoita olivat 1960- ja 1970-luvuilla mm. taloushistorioitsijat Otto Karma, Arno Kõorna ja Georgi Lukin, jotka aloittivat uransa Viron teollistumisen historian tutkijoina.⁸¹

⁷⁸ Vahtrénin haastattelu 9.1.1996.

⁷⁹ Piirimäen haastattelu 11.1.1996.

⁸⁰ Piirimäen haastattelu 11.1.1996.

"Lokakuun 1917 suuri vallankumous" ja sen seuraukset Virossa olivat historiantutkimuksen painopistealue Neuvosto-Virossa jo ennen vuotta 1956 ja myös sen jälkeen. Viron Työkansan kommuuni (1917-1920) ja virolaisten bolshevikkien vallankumouksellinen toiminta nousivat aiempaa vahvemmin esille, sillä nyt Stalinin 1930-luvulla teloituttamat virolaiset kommunistijohtajatkin palasivat VKP:n historiaan rehabilitoituina. Kommunistien historiaa kirjoitettiin ennen kaikkea Puoluehistorian instituutissa, mutta yhä enemmän myös historian instituutin ja Tarton yliopiston tutkijat joutuivat ottamaan osaa vallankumousliikkeen historian kirjoittamiseen. Vanhan polven kommunistien kuten Joosep Saatin, August Sunilan ja Abe Liebmanin tueksi rekrytoitiin joukko nuoria puoluekoulujen ja puoluehistorian oppituolin kasvatteja, joiden näkökulma historiaan tuli olla puhtaasti marxilais-leniniläinen. 1950-luvun lopulla ja 1960-luvulla nuorempaan virolaisten puoluehistorioitsijoiden polveen kuuluivat mm. Olaf Kuuli, Mati Graf, Jüri Ant ja Paul Vihalemm.⁸²

Viron tasavallan aika eli "porvarillisen diktatuurin periodi" (1918-1940) oli ollut täysin tutkimaton aihepiiri Stalinin aikana. Tutkijoilla ei esimerkiksi ollut tuolloin mitään mahdollisuuksia saada käsiinsä Viron tasavallan aikaista arkistomateriaalia. Vasta suojasään ja historiadebattien jälkeen VKP:n keskuskomitea alkoi tunnustaa tarpeen lähihistoriankin tarkemmalle tutkimukselle. Itsenäisyyden ajan historia oli edelleenkin erittäin arkaluontoinen aihe, minkä vuoksi puoluejohto ja Puoluehistorian instituutti pyrkivät kontrolloimaan erittäin tarkasti, mitä aihepiirejä tutkittiin ja mistä näkökulmista. Pääsääntöisesti ajanjaksoa tutkivatkin puoluehistorioitsijat, jotka keskittyivät kommunistien toimintaan Virossa ja VKP:n historian rakentamiseen.

Uusimmassa Viron historiassa oli paljon tapahtumia ja teemoja, jotka olivat täysin kiellettyjä historioitsijoilta. Näitä olivat mm. monet toisen maailmansodan aiheet, pakkokyyditykset, punainen terrori ja metsäveljien vastarinta. Näihin aiheisiin kajoaminen olisi ollut "suojasäänkin" aikana mahdotonta. Lisäksi suuri osa esimerkiksi Viron tasavallan aikaan liittyvistä opinnäytetöiden ja tutkimusten aiheista tyrmättiin perusteluilla "ei ajankohtainen".⁸³ Nuorille historioitsijoille oli jo

⁸¹ Moosberg 1966, 67–68.

⁸² Ks. tarkemmin Moosberg 1966, 70–71, Laul 1970, 41–44.

⁸³ Rosenbergin haastattelu 10.1.1996.

1950-luvun lopulla selvää, että Viron tasavallan historia ei ole vapaa tutkimusalue. Siitä huolimatta muutamat tutkijat, kuten Karl Siilivask, Õie Elango, Heino Arumäe, Ants Ruusmann, Madis Pesti, Harald Saarniit ja Otto Karma, saivat tutkia ajanjaksoa, kunhan tulkintahorisontti pysyi puoluekantaisena ja "porvariston diktatuuria" kritisoitiin riittävästi. 1960-luvun alkupuolella em. tutkijat noudattivatkin tiukemmin puolueen näkökulmaa ja marxismi-leninisin opinkappaleita, kuten "luokkataistelu"- ja Viron "neuvostovastaisuus" tematiikkaa, mutta 1960-luvun jälkipuolelta alkaen muutamat tutkijat alkoivat varovaisesti myös laventaa perspektiiviään ja tutkia historiaa näkökulmista, joissa Viron valtio, viranomaiset ja kansalaiset olivat toimivia subjekteja.⁸⁴

Viron tasavallan ajan tutkimus oli vielä 1960-luvun alussa marginaalista, etenkin verrattuna lokakuun vallankumouksen tai neuvostovallan tutkimukseen. Silti Viron tasavallan aikaa käsitteleviä monografioita ilmestyi vuosina 1956-1966 kaikkiaan kolmisenkymmentä. Näistä noin puolet käsitteli vallankumouksellisen työväenliikkeen ja VKP:n historiaa, mutta huomiota saivat osakseen myös muun muassa Viron ulkopolitiikka, kaupankäynnin ja teollisuuden kehitys sekä teollisuustyöväestön asema.⁸⁵

Vaikka vanhat bolshevikit kuten Joosep Saat, Arnold Koop ja Oskar Sepre jatkoivat Viron tasavallan mustamaalausta, alkoivat nuoremmat tutkijat erottua sekä aiheenvalinnoillaan että näkökulmillaan stalinistisesta historiankirjoituksesta. Tutkijat saattoivat nyt käyttää systemaattisesti tasavallan aikaista dokumenttimateriaalia, verrata tuloksiaan "porvarillisten vääristelijöiden" eli ulkovirolaisten historioitsijoiden teoksiin sekä nostaa esiin teemoja ja ilmiöitä, jotka eivät aiemmin olleet mahdollisia. Vaikka neuvostokertomus Viron tasavallan ajasta pysyi lähtökohdiltaan vääristyneenä, toivat nuoret tutkijat lukijoiden ulottuville kuitenkin suuren määrän tietoa itsenäisyyden ajan elämästä ja oloista. Varsinkin tasavallan ajalla eläneet pystyivät lukemaan kirjoja myös rivien välistä.

Uuden sukupolven uudet strategiat

⁸⁴ Ks. tarkemmin Grönholm 2001, 213-216.

Historiantutkijoiksi vuosina 1950-luvulla valmistuneilla oli käytössään kaiken kaikkiaan enemmän erilaisia toimintastrategioita kuin stalinismin vuosina. Stalinin aikana tutkijalle oli edullisinta pysyä mahdollisimman huomaamattomana. Tämä onnistui parhaiten noudattamalla pilkuntarkasti puolueen virallista linjaa, mikä se kulloinkin sattui olemaan. Jo tuolloin tutkijoille oli kehittynyt tarkka kyky ennakoita, millaiset tiedot tai tulkinnat saattoivat aiheuttaa ongelmia. Varovaisuudesta, värittömyydestä ja itesesensuurista tuli historiantutkijoille välttämättömiä selviytymiskeinoja. Kaksoisajattelu eli virallisten totuuksien hyväksyminen julkisessa toiminnassa, mutta oman henkilökohtaisen näkemyksen vaaliminen yksityisesti ja suljetuissa piireissä, oli tärkeä selviytymiskeino aina marxismi-leninismiin ja puoluevaltion luhistumiseen saakka.⁸⁶

Suojasään aikana tutkijoiden keinovalikoima laajeni. He saattoivat paitsi hieman hellittää itesesensuurista, myös oppia aistimaan niitä tilanteita, joissa ideologisen sallivuuden rajoja saattoi kokeilla sekä kehittää keinoja, joilla ammatillista reviiriä pystyi laajentamaan. Vaikka suuret kollektiiviset historiateokset sekä puoluelehdet ja yleisliittolaiset akateemiset julkaisut pääkirjoituksissaan asettivat edelleenkin tutkimuksen yleiset suuntaviivat, saattoivat tutkijat monografioissaan 1950-luvun lopulta alkaen nostaa esiin uutta informaatiota aiheista, joihin ei ollut aiemmin voinut puuttua lainkaan tai ne oli koettu turhiksi. Vaikka pääsensuurivirasto Glavlit ja NKP:n keskuskomitean tiedeosasto valvoivat yhä julkaisutoimintaa, tutkijat oppivat elämään anonyymien sensuurin, nimettömien editoijien ja kiellettyjen asioiden listojen kanssa. Kirjoittaminen ns. rivien väliin, eli erilaisten assosiativisten ja dissosiativisten retoristen keinojen käyttäminen yleistyi.⁸⁷

Neuvosto-Virossa tutkijat, jotka pyrkivät välttämään sekä työhönsä kohdistuvaa ideologista painetta että venäläisnationalistisen historiankirjoituksen vaikutusta, saattoivat selvitä eteenpäin ja ylläpitää työnsä mielekkyyttä hyvinkin erilaisilla strategioilla. Useimmat tutkijat käyttivät eri vaiheissa ja samanaikaisesti eri keinoja, tutkimuskohteen ja poliittisten suhdanteiden mukaan. Hyvin

⁸⁵ Moosberg 1966, 68–69.

⁸⁶ Markwick 2005, 70.

⁸⁷ Ks. esim. Markwick 2005, 70.

harvassa olivat historioitsijat, jotka pyrkivät vakavasti soveltamaan Karl Marxin oppeja metodologisina periaatteina ja tutkimusvälineinä. Karl Siilivask on todennut olleensa yksi heistä, mikä veikin hänet tavan takaa konfliktiin puolueen ja sen opinkappaleiden kanssa. Useimmiten tutkimusten ideologisesta panoksesta vastasivat, virkansa puolesta ja innottomasti hekin, instituuttien, laitosten ja tutkimusprojektien johtajat, jotka hioivat alaistensa tekstejä ja kirjoittivat tarvittavat ideologiset johdannot ja yhteenvedot.

Yksi strategia oli muodollisesti virallisen ideologian ja marxismi-leninismien klassikoiden teksteistä siteerattujen fraasien suojiin verhoutuminen eli ritualismi. Tätä saattoivat käyttää yhtä lailla sellaiset historioitsijat, jotka olivat välinpitämättömiä suhteessa marxismi-leninismien ideologiaan kuin sellaisetkin tutkijat, jotka pyrkivät historiankirjoituksen objektiivisuuteen ja totuudellisuuteen. Toki nekin tutkijat, jotka periaatteessa vastustivat puolueen näkemystä ja pyrkivät tuomaan menneisyydestä esiin esimerkiksi virolaiskansallista näkökulmaa, kokivat turvalliseksi tukeutumisen klassikkoteksteihin ja rituaalinomaisiin yleistyksiin, yhteenvetoihin ja arvioihin. Ritualismi ja sitaattien lisääminen oli usein toimiva strategia siinä vaiheessa, kun itse teksti oli jo valmis julkaistavaksi, mutta sensorit vaativat lisää ideologisia tulkintoja ja yhteenvetoja.

Toinen strategia, joka oli yleinen historiantutkijoiden keskuudessa, oli ns. faktografia eli alkuperäislähteistä saadun informaation ja tiedon kirjaaminen ylös ja julkaiseminen mahdollisimman neutraalissa muodossa. Usein tämä strategia liittyi ritualismiin, jossa Lenin-sitaateilla saatettiin peittää jopa sellaista tietoa, joka itse asiassa kyseenalaisti puolueen opinkappaleet, ainakin ns. rivien välissä. Tämä strategia, jota noudattivat eräät uudempaa historiaa, etenkin Viron tasavallan aikaa tutkineet historioitsijat, tuli mahdolliseksi vasta 1950-luvun puolivälissä, kun tutkijat alkoivat päästä Viron SNT:n historiallisiin arkistoihin ja muihin aineistokokoelmiin. Esimerkiksi Heino Arumäen Viron ulkopoliittikkaa koskeneet tutkimukset noudattivat tällaista strategiaa ja olivat poikkeuksellisen suosittuja myös virolaisten lukijoiden keskuudessa.⁸⁸

⁸⁸ Ks. esim. Arumäe 1983.

Kolmas strategia, josta tuli hyvin yleinen Tarton yliopiston Historian laitokselta valmistuneiden keskuudessa, oli etääntyminen puolueen ideologiasta valitsemalla tutkimuskohde varhaisemmasta historiasta tai arkeologian ja kansatieteen puolelta. Monet kansallismielisen eetoksensa säilyttäneistä historioitsijoista ryhtyivät tutkimaan usein hyvin kapeitakin aiheita, joissa ei ollut mitään mielenkiintoista puolueen näkökulmasta. Tämä näennäinen poliittinen vaarattomuus takasi tutkijalle paitsi tietyn liikkumavaran, myös mahdollisuuden kertoa objektiivisemmin ja informatiivisemmin Viron menneisyydestä: tapahtumista, olosuhteista sekä sosiaalisista, taloudellisista ja kulttuurillisista muutoksista. Etääntyminen kauemmas historiaan antoi joskus myös tulkinnallisia vapauksia ja mahdollisti tekstien tasolla ilmeisten ideologisten tulkintojen eristämisen varsinaisesta käsittelystä. Toisaalta juuri vanhemman ajan historia oli se, jossa venäläisnationalistisen historiankirjoituksen opinkappaleita, kuten "neuvostokansojen ystävyys" periaatetta, ns. pienemmän pahan oppia ja venäläisten senioriteetin ideaa sovellettiin eniten.

Kaikkia edellä mainittuja menettelytapoja saattoivat soveltaa yhtäläillä ne tutkijat, jotka halusivat vain tehdä rauhassa työtään kuin nekin, jotka kokivat tarpeelliseksi kokeilla puolueen sietokykyä ja ideologisen liikkumatilan rajoja. Passiivista, mutta olosuhteisiin nähden ajoittain uskaliastakin vastarintaa historiankirjoituksen piirissä edustivat mielestäni ne tutkijat, jotka ottivat tietoisia riskejä ja kyseenalaistivat vallitsevia opinkappaleita muun muassa vuosien 1956- 1957 julkisissa debaateissa, omista teksteistään, luento-opetuksessaan sekä epävirallisissa historiapiireissä ja keskustelukerhoissa ja joskus myös instituuttiensa sisäisissä keskusteluissa.

Oma lukunsa on ns. pöytälaatikkohistoria, jota voidaan pitää varsinaisena aktiivisena vastarintana. Tietävästi tällaisia avoimesti neuvostohistorian väitteet ja tulkinnat kiistäneitä tekstejä ei 1950-luvun lopulla tai 1960-luvun alussa Neuvosto-Virossa vielä kirjoitettu, mutta arkistolähteitä käyttäessään monet tutkijat omaksuivat jo tuolloin tavan tehdä kahdet muistiinpanot: toiset viralliseen, virkailijoiden tarkastamaan muistiinpanovihkoon ja toiset omille paperilapuille, jotka sujautettiin povitaskuun. Välttämättä tarkoituksena ei ollut julkistaa tietoja koskaan, mutta teko on jo sinällään ollut puolueen näkökulmasta hyvin epäilyttävä. Karl Siilivask ja Heino Arumäe ovat kertoneet, että

uudemman ajan tutkimuksessa käytäntö oli laajalle levinnyt.⁸⁹ 1950-luvun lopun ja 1960-luvun historioitsijoiden selviytymisstrategiat eivät toki koskeneet pelkästään neuvostovirolaisia tutkijoita, vaan samanlaisia käytäntöjä suhteessa omaksi koetun maan ja kansan historiaan omaksuttiin muuallakin Neuvostoliitossa, etenkin läntisissä neuvostotasavalloissa.⁹⁰

Törmäyksiä, luopumista ja sopeutumista

Miten 20:nneen puoluekokouksen sukupolvea edustaneille historiantutkijoille kävi 1960-luvun lopulla ja 1970-luvulla? Nikita Hrushtševin syrjäyttämisen vuonna 1964 alkanut NKP:n keskuskomitean otteen tiukkeneminen ei näkynyt heti Baltian maiden akateemisessa maailmassa, vaan esimerkiksi Neuvosto-Virossa se alkoi tuntua 1960-luvun viimeisinä vuosina, jolloin esimerkiksi Tarton yliopiston komsomol-järjestö puhdistettiin demokraatiaa vaatineista opposition edustajista.⁹¹ Tässä vaiheessa monet tutkijan tai yliopisto-opettajan uralle päätyneet nuoret historioitsijat olivat jo vakiintuneissa asemissa, mutta monelta puuttui vielä väitöskirja. Tämä saattoikin osoittautua ongelmaksi, kun ideologiset vaatimukset tiukkenivät. Aiemmin hyväksytyt tutkimusteemat ja näkökulmat osoittautuivat 1960-luvun lopulla ja 1970-luvulla monille tutkijoille ongelmallisiksi.

Osa historioitsijoista jatkoi työtään tutkijoina Tarton yliopistossa ja Viron SNT:n tiedeakatemiassa, mutta taloudellisten ja poliittisten olosuhteiden tiukentuessa osa joutui luopumaan 1960-luvun lopulla ja 1970-luvulla arkaluontoisista aihepiireistä, kuten Viron tasavallan ajan tutkimuksesta ja he alkoivat tutkia Venäjän vallankumousta edeltänyttä aikaa. Jotkut niistä sukupolvensa edustajista, jotka eivät halunneet liittyä puolueeseen, mutta joiden tieteellisen toiminnan annettiin jatkua, pyrkivät etääntymään 1960- ja 1970-luvuilla puolueesta ja ohjeistuksesta. Esimerkiksi Helmut Piirimäe ja Sulev Vahre pysyivät puolijulkisesti kansallismielisinä, mutta välttivät suoraa yhteenottoa puolueen kanssa kyeten näin jatkamaan tutkimusta ja opetusta. Piirimäen ja Vahren

⁸⁹ Siilivaskin haastattelu 24.4.1996, Arumäen haastattelu 29.5.1997.

⁹⁰ Esimerkiksi Neuvosto-Latvian historiantutkijoiden strategioista ks. tarkemmin Ivanovs 2005, 266–267.

⁹¹ Ks. tarkemmin esim. Niitsoo 1997, 63–64.

kaltaisista hahmoista tulikin 1970-luvun lopulta alkaen keskeisiä nuorimman tutkijapolven esikuvia. Jääräpäinen pitäytyminen omissa tutkimusaiheissa sekä erottautuminen puolueesta rohkaisivat merkittävästi kansallismielisiä opiskelijoita ja nuoria tutkijoita 1960-luvun lopulta 1980-luvun alkupuolelle asti, jolloin ideologinen kontrolli ja paine olivat kovimmillaan Virossa.

Tärkeä merkitys virolaiskansallisen historiankäsityksen ylläpitämiselle opiskelijoiden ja tutkijoiden keskuudessa oli Tarton yliopiston historian opiskelijoiden tieteelliseksi seuraksi vuonna 1946 perustetulla Historiapiirillä, jota 1950-luvun lopulla ja 1960-luvulla vetivät juuri Vahtre ja Piirimäe. Ekskursiot Viron vanhemman historian tapahtumapaikoille, esitelmät sekä Historiapiirin tuottamat julkaisut pitivät yllä kansallista näkökulmaa historiaan sekä vahvistivat kriittistä asennoitumista viralliseen neuvostohistoriaan. Puolueen jäseniä historiapiirin toiminnassa ei juuri ollut, mikä mahdollisti huomattavasti vapaammin ilmapiirin ja "neuvostovastaistenkin" näkemysten esittämisen. Juuri Vahtren ja Piirimäen aikaa muistellaan nykyään Historiapiirin kulta-aikana. 1970-luvulla VKP yritti ideologisoida järjestön toimintaa vaatien siltä enemmän kiinnostusta mm. neuvostoajan historiaan.⁹²

Eräiden historioitsijoiden tutkimusmahdollisuudet vaikeutuivat selvästi 1960-luvun lopulla ja 1970-luvulla. Esimerkiksi Ants Ruusmannin ja Olaf Klaassenin tohtorinväitöskirjat jäivät julkaisematta. Ruusmannin maatalouden kollektivointia Neuvosto-Virossa käsitellyt väitöskirja sensuroitiin, vaikka väitös oli hyväksytty vuonna 1968 ja kirja oli jo tullut painokoneesta ulos. Syynä oli se, että tutkija oli sisällyttänyt tutkimukseensa tietoja maatalouden pakkokollektivointiin liittyneistä massakyydityksistä vuosina 1947-1949. Ruusmann, kuten Viron tasavallan sisäpolitiikkaa ja kommunistien toimintaa tutkinut Harald Saarniitkin, luopuivat 1960- ja 1970-luvun taitteessa tutkijan urasta kokonaan ja ryhtyivät historianopettajiksi. Pitkään 1950- ja 1960-luvuilla historianopettajana työskennelleen Klaassenin väitöskirjahanke, teemaltaan Viron tasavallan konsulaari- ja taloussuhteet Afrikan ja Aasian maiden kanssa, tyrmättiin Moskovassa vuonna 1978. Tässä tapauksessa hylkäämiseen vaikutti paitsi aiheen "epärelevanttius", myös lähdepohjan ongelmallisuus; Viron ulkosuhteiden selvittäminen olisi vaatinut laajaa perehtymistä myös toisen

⁹² Pämamäe & Lätti 2006. Ks. myös Raudsepp 2005, 119.

osapuolen arkistoaineistoihin, mikä ei ollut tuolloin mahdollista.⁹³ Puolueen kanssa törmäyskurssille joutuneista saman sukupolven nuorista historioitsijoista merkittävin lienee Viron tunnetuin orientalisti Linnart Mäll (s.1938), joka 1970-luvulla päätyi aktiiviseksi neuvostojärjestelmän kriitikoksi.

Kulttuuri- ja sosiaalhistoriallinen lähestymistapa, sosiologinen lähihistorian tutkimus, semiotiikka ja läntiset kulttuuriantropologian virtaukset olivat 1960-luvun alkupuolelta lähtien antaneet virikkeitä myös neuvostovirolaiseen historiantutkimukseen. Moskovassa, Leningradissa ja Kiovassa näiden uusien historioiden puolestapuhujina oli mm. Aaron Gurevitsh.⁹⁴ Esimerkiksi Ea Jansen on kertonut, että 1970-luvun lopulla Viron SNT:n tiedeakatemian Historian instituutissa tutkimus vaikeutui koko ajan, koska puolueessa ei viime kädessä hyväksytty historioitsijoiden ja kulttuurintutkijoiden käsitystä siitä, mitä kulttuuri on. Jansenin mukaan tutkijat törmäsivät yhä voimakkaammin puoluejohton ahtaaseen käsitykseen kulttuurista hyvänä tai huonona propagandana. Jansenin ja Aili Aarelaidin (s.1947) toimittamat artikkelikokoelmat jäivät kiinni sensuuriin, ja puoluejohto nuhteli instituutin johtajaa Karl Siilivaskia "ideologisesti vahingollisten" teosten tuottamisesta. Myöhemmin kulttuurihistoriallinen tutkimus lopetettiin instituutissa kokonaan ja Siilivask erotettiin historian instituutin johtajan paikalta vuonna 1983.⁹⁵

Viimeistään 1970-luvun lopulla nekin 20:nneen puoluekokouksen inspiroimat historioitsijat, jotka olivat uskoneet kykenevänsä uudistamaan neuvostoliittolaista historiantutkimusta, olivat törmänneet lasikattoon, joka oli Brezhnevin aikana laskeutunut koko ajan alemmaksi. Toisaalta venäläistämispolitiikka ja ideologinen kontrolli tiivistivät passiivista vastarintaa niin kansallismielisten puolueen jäsenten kuin puolueesta erottautumaan pyrkivän älymystönkin piirissä.

Vastarinnan siemenet jäivät itämään

⁹³ Klaassenin haastattelu 10.1.1996, Siilivaskin haastattelu 24.4.1996.

⁹⁴ Ks. tarkemmin Markwick 2005, 155–198.

⁹⁵ Mihkli 1995, 158–159.

Kuten Roger Markwick on todennut, NKP:n 20:nneen puoluekongressin käynnistämää kehitystä ei voitu täysin suitsia, vaikka puoluejohdonkin piirissä kärhämöitiin aina 1960-luvun alkuun asti siitä, kuinka pitkälle historian revisio tulee viedä ja millaista tutkimusta sallitaan. Vuonna 1961 pidetty NKP:n 22. puoluekongressi tehosti vielä entisestään stalinismin vastaista kampanjaa ja vakiinnutti myös historiantutkimuksen suuntaviivat aina 1960-luvun lopulle asti.⁹⁶ Vaikka puolue alkoi Brezhnevin aikana suosia stalinistisia tulkintoja esimerkiksi toisen maailmansodan historiasta, eivät läheskään kaikki historioitsijat suostuneet enää palaamaan vuotta 1956 edeltäneisiin asetelmiin.

NKP:ssa tapahtunut vallanvaihto ja vuoden 1956 linjamuutokset rohkaisivat monin tavoin etenkin niitä ei-venäläisiä historiantutkijoita, jotka reuna-alueilla pyrkivät eroon stalinistisen historian nationalistisista painotuksista, vähemmistökansojen historian vääristelystä sekä henkilökultista. Hetken aikaa näyttikin siltä, että Hrushtshevin ja Pankratovan peräänkuuluttama tieteellisyys ja totuudenmukaisuus nousisivat uudenlaiseen arvoon. Totuuden ja tieteellisyyden puoluekantaisuus ei kuitenkaan hävinnyt mihinkään, mikä tuli selväksi jo vuosina 1957-1958. Vaikka hetki oli lyhyt, se mitä ilmeisimmin teki lähtemättömän vaikutuksen kokonaisuun tutkijasukupolveen, josta nousivat pian esiin sellaiset voimahahmot kuin Roy Medvedev (s.1925), Viktor Danilov (1925-2004) ja Aaron Gurevitsh (1924-2006).

Neuvosto-Virossa, joka muiden Baltian maiden tapaan oli erityisasemassa "porvarillisen" itsenäisyytensä vuoksi, ei juurikaan reagoitu vuosien 1954-1955 yleisliittolaisiin keskusteluihin esim. *Voprosy istorii* -lehdessä, mutta jo heti vuoden 1956 puoluekonferenssin jälkeen kritiikin padot murtuivat virolaistenkin tutkijoiden keskuudessa. Vaikka vastavalmistuneet kandidaatit ja nuoret tutkijat olivat toki varovaisia, suuri osa heistä asettui selvästi vastustamaan stalinistista historiantulkintaa sekä sitä tukeneita venäjänvirolaisia tutkijoita ja vanhoja virolaiskommunisteja.

Tutkijoille oli selvää, että revisionismia ei sallittu kaikkein kipeimmissä menneisyyden kysymyksissä, joita olivat Baltian maiden miehitys ja toisen maailmansodan tapahtumat sekä sodanjälkeinen pakkovallan, terrorin ja pelon aika. Näitä aiheita oli yhä mahdotonta lähestyä

⁹⁶ Ks. Markwick 2005, 71-72.

muusta kuin tiukan puoluekantaisesta perspektiivistä. Stalinin ajan hirmutekojen muodollinen tuomitseminen ei tarkoittanut, että niitä olisi voinut todella tutkia. Sen sijaan Venäjän vallankumouksen ja Viron itsenäisen tasavallan ajanjaksoja koskevia marxilais-leniniläisiä skeemoja, määritelmiä, tulkintoja ja esityksiä vastaan revisionistit hyökkäsivät yllättävänkin avoimesti. Virolaisen korkeakulttuurin "pelastaminen" "fasistisesta" ja "taantumuksellisesta", jos ei aivan "edistykseksi" niin ainakin "demokraattiseksi", oli merkittävä muutos, joka antoi sysäyksen virolaisen kulttuurin uudelle nousulle 1960-luvulla.

NKP:n yleinen kiinnostus omaa historiaansa kohtaan oli luonnollisesti seurausta henkilökultin purkamisesta ja puoluekollektiivin merkityksen korostuksesta, mutta samalla se antoi mahdollisuuden myös neuvostotasavaltojen kansallisten kommunistien sekä muiden vallankumouksellisten ja kansallisten liikkeiden historian tutkimiseen. Tämän tehtävän siivellä nuoret virolaiset historiantutkijat saattoivat käsitellä mm. Viron itsenäisyyden aikaa ja kansallisen heräämisen aikaa 1800-luvun jälkipuolella. Kaikkein voimakkain nuoren tutkijapolven panos oli kuitenkin Viron vanhemman historian, ns. feodalismien periodin tutkimukselle, jossa monia vastavalmistuneita odotti suuri ja lähes neitseellinen työkenttä. Feodalismien ajan tutkimusta voitiin perustella marxilaisittain tieteellisillä näkökohdilla, mutta yhtä lailla monet tutkijat kokivat toteuttavansa kansallista tehtäväänsä sukeltaessaan yhä kauemmas historiaan ja yhä erikoistuneempiin teemoihin. Nuoren tutkijapolven kiinnostus myös läntisiä, lähinnä metodologisia, vaikutteita kohtaan kantoi parhaiten hedelmää juuri vanhemman historian sekä arkeologian, kansatieteen ja kulttuuriantropologian piirissä.

Sukupolvi, joka alkoi tutkia ja kirjoittaa kotimaansa historiaa, ei ollut yhtenäinen, mikä on tullut edellä esiin paitsi siinä, miten historioitsijat liittyivät puolueeseen, myös siinä, millaista historiaa heidän edustamansa instituutiot tuottivat. Kaikkein kansallismielisimmät historioitsijat pyrkivät jatkamaan historiantutkimuksen länsimaisittain ymmärrettyä ammatillista traditiota joko keskittyen lokakuuta 1917 edeltävään Viron historiaan Tarton yliopiston Historian laitoksella ja Tiedekatemian Historian instituutissa tai ryhtyen kouluopettajaksi. Puoluehistorian instituutti ja

puoluehistorian oppituoli Tarton yliopistossa saattoivat vetää enemmän puoleensa niitä, joille historia oli ensisijaisesti toimeentulon, statuksen ja urakehityksen takaavaa työtä.

Verrattuna niihin tasavallan aikaisiin tutkijoihin, jotka joutuivat 1940-luvun lopulla sortotoimien uhreiksi, nuori tutkijapolvi oli paremmin sopeutunut ideologiseen diskurssiin ja kontrolliin, ja mikä tärkeintä, oppinut usein myös luovimaan muutoksissa ja käyttämään marxismi-leninisin opinkappaleita ja retoriikkaa omien tutkimustulostensa puolustamiseen. 1950-luvun lopun ja 1960-luvun nuoret historioitsijat, jotka olivat kasvaneet neuvostojärjestelmässä, halusivat näyttää ja myös näyttivät toiminnallaan, että he suhtautuivat edeltäjiään vakavammin historian tutkimuksen tieteellisyyden ja totuudellisuuden vaatimuksiin huolimatta siitä, että he joutuivat pian huomaamaan, että tieteellisyys, objektiivisuus ja totuus tarkoittivat puolueen ohjelmissa ja julistuksissa yleensä muuta kuin mitä he itse toivoivat sen tarkoittavan.

Kirjoittaja on yleisen historian dosentti Turun yliopistossa ja tutkii historian ja politiikan suhteita entisessä Neuvostoliitossa.

LÄHTEET

Alkuperäisaineisto

Painamattomat arkistolähteet

Eesti	Riigiarhiiv	Filiaal:	Parteiarhiiv.	(ERAF-PA)	Tallinna
Fond	1	(Eesti	Kommunistliku	Partei	Keskkomitee)
Fond 247	(Eesti	Kommunistliku	Partei	Ajaloo	Insituut)

Aikalaiskirjallisuus

Arumäe, Heino: *Kahe ilma piiril*. Tallinn 1979.

Arumäe, Heino: *Võitlus Balti liidu loomise ümber 1919-1925*. Eesti Raamat, Tallinn 1983.

Elango, Õie: *Hariduspoliitika ja õpetajaskond kodanlikus Eestis 1919-1940*, Eesti Raamat, Tallinn, 1972.

Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani). Toimetanud G. Naan. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn 1952.

Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani). Teine trükk. Toimetanud G. Naan. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn 1957.

Istoriya latviiskoi SSR. (s drevneishih vremen do 1953 g.) Sokrashchennyi kurs. AN LaSSR II. Pod. red. K. J. Strazdina. Izdatelstvo Akademii nauk latviiskoi SSR, Riga 1955.

Istoriya litovskoi SSR (s drevneishih vremen do nashih dnei). II AN LiSSR. Redakcionnaya kollegiya: B. Vaitkjavicius (otv. red.), V. Merkis, K. Navickas, V. Pashuto, K. Surblis, M. Juchas. Mosklas, Vilnius 1978.

Jansen, Ea: *25 aastat Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituuti*. Eesti NSV Teaduste Akadeemia toimetised (Ühiskonnateadused) Vol.21 3/1972.

Laul, Endel: Eesti ajalooteduse leninliku etapi põhijooni. *Leninlik etapp eesti ajalooteduses. Historiograafilisi artikleid*. Koost. ja toim. E. Laul. Eesti Raamat, Tallinn 1970.

Maamägi, Viktor: Fashistliku diktatuuri kukutamine. Nõukogude võimu taastamine. *Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani)* Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn 1952.

Mihkli, Marika: Vestlus Ea Janseniga, *Vikerkaar* vol. 5-6/1995.

Moosberg, Hilda: *Eesti NSV ajaloo historiograafiast. II osa*. Tartu Riiklik Ülikool, Tartu 1966.

Panksejev, Aleksander: *Loova ajalooteduse eest. Eesti NSV ajaloolaste ülesandeid NLKP XXII kongressi otsuste valgusel*. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn 1962.

Pärnamäe, Liina & Lätti, Priit: *Tartu Ülikooli ajalooring saab 60*. Universitas Tartuensis. Tartu Ülikooli Ajaleht 24.3.2006.

Tartu ülikooli ajalugu kolmes köites 1632-1982. III köide: 1918- 1982. Koostanud Karl Siilivask ja Hillar Palamets. Eesti Raamat, Tallinn 1982.

Haastattelut (Äänitteet kirjoittajan hallussa)

Jüri Antin haastattelu. Tartto 10.1.1996.

Heino Arumäen haastattelu. Tallinna 29.5.1997.

Kaido Jaansonin haastattelu. Tartto 11.1.1996.

Olaf-Mihkel Klaassenin haastattelu. Tartto 10.1.1996.

Helmut Piirimäen haastattelu. Tartto 11.1.1996.

Tiit Rosenbergin haastattelu. Tartto 10.1.1996.

Karl Siilivaskin haastattelu. Turku 24.4.1996.

Sulev Vahtrén haastattelu. Tartto 9.1.1996.

Tutkimuskirjallisuus

Adamson, Andres: *1940. Aasta juunisündmuste ajaloolisest seletusest Eestis aastail 1940-1989*. Magistritöö. Tartu Ülikool, Filosoofiateaduskond. Lähiajaloo õppetool. Tartu 1994.

Grönholm, Pertti: *Kansallisen epäonnistumisen historia. Neuvostovierolaisen historiankirjoituksen kertomus ja tulkinnat Viron tasavallan ajasta*. Väitöskirja. Turku 2001.

Ivanovs, Aleksandrs: Sovietisation of Latvian Historiography 1944- 1959. Overview. *The Hidden and Forbidden History of Latvia Under Soviet and Nazi Occupations 1940-1991*. Ed. by Valters Nollendorfs & Erwin Oberländer. Institute of the History of Latvia. Riga 2005.

- Kuuli, Olaf: Diskussioon eesti kultuuripärandist Hrushtshovi "sula ajal". *Kleio, Ajaloo ajakiri* 4/1995.
- Markwick, Roger: *Rewriting History in Soviet Russia. The Politics of Revisionist Historiography 1956-74*. Palgrave 2005.
- Niitsoo, Viktor: *Vastupanu 1955-1985*. Tartu Ülikooli Kirjastus 1997.
- Pabriks, Artis & Purs, Aldis: Latvia. The Challenges of Change. *The Baltic States. Estonia, Latvia and Lithuania*. Eds. David J. Smith, Artis Pabriks, Aldis Purs and Thomas J. Lane. Routledge 2002.
- Peirumaa, Rita: *Hrushtshovi aja "sula" ning muudatused ENSV kunstipoliitikas ja -elus 1950. aastate teisel poolel*. Magistritöö. Tartu ülikool 2004.
- Raudsepp, Anu: *Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV Eesti õppekeele üldhariduskoolides 1944-1985*. Tartu Ülikooli Kirjastus 2005.
- Shtepa, Konstantin F.: *Russian Historians and the Soviet State*. Rutgers University Press, New Brunswick 1962.
- Tillett, Lowell: *The Great Friendship. Soviet Historians on the Non-Russian Nationalities*. Durham, North Carolina 1969.
- Viires, Ants: Eesti ajalugu stalinlikus haardes. *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri* 1/2003.
- Zelnik, Reginald E.: *Perils of Pankratova. Some Stories from the Annals of Soviet Historiography*. University of Washington Press 2005.
- Veskimägi, Kaljo-Olev: *Nõukogude unelaadne elu. Tsensuur Eesti NSV-s ja tema peremehed*. Tallinn 1996.